

Un debat inacabat. El Compromís de Casp a través de la història

Antoni FURIÓ
Universitat de València

El quadre de Dióscoro Teófilo Puebla *El Compromiso de Caspe*,¹ de 1867, bona mostra de la pintura historicista espanyola de la segona meitat del segle XIX, mostra sant Vicent Ferrer, un dels nou compromissaris elegits per a posar fi a la crisi successòria de la Corona d'Aragó, fent pública la sentència arbitrada i proclamant Ferran de Trastàmara com a nou monarca, a la porta de l'església de Santa Maria de Casp, el 28 de juny de 1412. La figura de sant Vicent, amb els braços alçats i investit de tota la santedat de què ja gaudia en vida, encarna bé aquell fet històric, com el quadre s'encarrega de remarcar, perquè va ser-ne no sols un dels principals actors, sinó també un dels principals responsables que la solució adoptada fos finalment la que va ser, i un dels qui més s'implicaria immediatament a justificar-la i fer-la acceptar. No debades era un personatge carismàtic, amb un enorme crèdit i influència sobre les autoritats i sobre el poble pla, dins i fora dels regnes de la Corona. I d'això n'eren conscients tots, els diferents pretendents al tron, els electors que el nomenaren compromissari pel regne de València i, més que ningú, el veritable artífex de tot plegat, tant de l'èxit de la candidatura de l'aspirant castellà com del paper decisiu que hi tingué la participació del sant valencià, el papa Benet XIII.

El Compromís de Casp, un fet major —per molts motius— en la història de la Corona d'Aragó, és més important encara per l'abundant literatura històrica, d'alt contingut i to polèmic, a què ha donat lloc al llarg de sis segles, gairebé des de l'endemà mateix d'haver-se produït, com acrediten ja les cròniques coetànies. En realitat, no era la primera vegada que moria un rei sense fills i sense haver deixat decidit en el seu testament qui en seria l'hereu i successor. De fet, a la mateixa Corona d'Aragó ja havia passat amb el monarca anterior, Joan I (1387-1396), que havia mort de sobte sense descendència masculina.² En aquella ocasió, el germà del rei difunt, Martí l'Humà, va ser proclamat ràpidament rei en detriment de la filla de Joan, la infanta Joana. Ara, la crisi podria haver-se solucionat també de seguida, amb la proclamació del comte d'Urgell, que exercia ja la lloctinència general dels regnes de la Corona, un càrrec reservat tradicionalment a l'hereu i successor.³

1. El quadre es troba al Congrés dels Diputats, a Madrid, que acull també altres obres de similar intenció historicista, com l'execució dels *Comuneros* castellans, la batalla d'Almansa o el jurament de les Corts de Cadis. Quant al pintor, Dióscoro Teófilo Puebla (1831-1901), és autor també d'altres quadres monumentals, en el doble sentit del terme, de format i de propòsit patriòtic, com *Primer desembarco de Colón en América* (1862) i, sobretot, *Las hijas del Cid* (1871), exposat al Museo del Prado.

2. Joan I tingué dotze fills de dos matrimonis diferents, sis fills barons i sis filles, dels quals només van arribar a l'edat adulta dues dones, la infanta Joana, casada amb el comte de Foix, i la infanta Violant, casada amb Lluís II de Nàpols.

3. També l'infant Martí havia estat lloctinent general i governador dels regnes del seu germà, Joan I (com aquest ho havia

No va ser així en aquesta ocasió per diverses raons. Per l'oposició del monarca difunt, que tenia un altre candidat, el seu nét Frederic de Luna, fill bastard de Martí el Jove; per les reticències del patriciat urbà de Barcelona, que tan ràpidament s'havia mogut a la mort de Joan I i que ara es mostrà menys entusiasta, si no decididament hostil, amb la possibilitat d'una proclamació igualment immediata de Jaume d'Urgell; i per les mateixes indecisions d'aquest, que perdé bona part de les seves opcions en renunciar al càrrec de lloctinent general i, per tant, privar-se d'un important ressort de poder polític, econòmic i militar, alhora que el retard en la solució a la crisi implicava cada vegada més actors i jugava finalment en contra seva. Especialment determinant seria la intervenció del papa Benet XIII, que mirava el resultat del problema successori des de la perspectiva dels seus propis interessos en aquelles hores finals del Cisma d'Occident, i que apostà des del principi per qui creia que els podia garantir millor. Una solució ràpida hauria deixat l'accident biològic en un mer episodi sense majors conseqüències polítiques, com havia estat el cas catorze anys abans, a la mort de Joan I, tot i algunes resistències que de seguida van ser sufocades.⁴ La dilatació de la crisi, per contra, augmentà els interessos en joc i incrementà les possibilitats dels qui els defensaven, més enllà de l'estricta problema successori, que no girava tant, o només, entorn dels drets dinàstics dels diferents candidats, com del model de govern i l'organització interna de la mateixa Corona d'Aragó. Al començament del segle xv, no sols estava canviant la relació de forces a l'interior de la Corona i, amb ella, el paper de la monarquia que dirigia aquella confederació de regnes i territoris, sinó que aquesta constituïa també una entitat política singular, amb la seva estructura descentralitzada i el protagonisme —demogràfic, econòmic, polític— dels seus grans centres urbans, entre el model unitari de les monarquies veïnes, com Castella i França, i el de les ciutats estat del nord d'Itàlia. També estava canviant el paper dels diferents actors polítics, dels qui constituïen la societat política que representava i actuava en nom del «regne» o la «terra», enfrontant-se si fos el cas —com ho serà a Catalunya a la segona meitat del Quatre-cents— a la mateixa institució monàrquica.

La valoració de la crisi dinàstica de 1410-1412 i, en particular, de la solució de compromís que hi posà fi ha constituït un element cardinal tant de la historiografia catalana com de la castellana i, subsegüentment, de l'espanyola. Forma part del relat d'Espanya, del guió de la història nacional espanyola que arranca del *De rebus Hispaniae* de l'arquebisbe de Toledo, Rodrigo Jiménez de Rada, i que, continuat amb els successius afegits de Juan de Mariana, Flórez, Masdeu, Lafuente, Menéndez Pelayo i Menéndez Pidal, ja fossin de signe liberal o reaccionari, portaria directament als manuals escolars del franquisme; un relat que incorpora el Compromís de Casp com una fita més en el camí cap a la construcció nacional espanyola que culminaria, de manera natural i necessària, seixanta anys després, amb els Reis Catòlics. Forma part igualment del relat de Catalunya, un relat molt més recent però igualment eficaç, forjat als segles xix i xx, d'Antoni de Bofarull i Lluís Domènech i Montaner a Ferran Soldevila, en els moments més crítics de la relació entre Catalunya i Espanya, tant perquè és quan s'elaboren simultàniament dues ideologies nacionalistes antagòniques com perquè els dos breus assaigs d'autonomia del Principat, durant la Mancomunitat i durant la República, van ser avortats de

estat del seu pare, Pere el Cerimoniós), i això havia facilitat una solució ràpida de l'anterior crisi successòria. Sobre aquest càrrec, vegeu Jesús LALINDE ABADÍA, *La Gobernación General en la Corona de Aragón*, Madrid, CSIC, 1963, i Jesús LALINDE ABADÍA, «Virreyes y lugartenientes medievales en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Historia de España*, núm. 31 (1960), p. 97-172.

4. Tant per part de la reina vídua, Violant de Bar, que es fingí encinta, com pel marit de la infanta Joana, el comte de Foix, que arribà a protagonitzar una incursió armada en Catalunya i Aragó, ràpidament neutralitzada. Per a Ferran Soldevila, en aquesta ocasió, «tothom, al seu lloc, va complir amb el deure», avançant així el seu judici negatiu sobre el que s'esdevindria catorze anys més tard: Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, vol. 2, Barcelona, Alpha, 1962, p. 517.

seguida per sengles dictadures militars. D'alguna manera, doncs, el Compromís de Casp no ha escapat a una visió teleològica, presentista, de la història i, en particular, de la plenitud nacional espanyola, del projecte polític espanyol i del paper que Catalunya hi juga o hi hauria de jugar. I així, mentre que la historiografia espanyola insistia en la marxa ineluctable cap a la unitat peninsular i, en aquest sentit, podia arribar a presentar la sentència de Casp no ja com un pas més en aquesta direcció, sinó fins i tot com el resultat de l'autodeterminació d'un poble,⁵ com una fita decisiva en el procés d'integració de Catalunya en Espanya, la historiografia catalana el considerava, per contra, «com un punt d'inflexió o un canvi de direcció en la història constitucional de la Corona d'Aragó que trenca el model “pactista” tradicional del casal de Barcelona, que s'extingeix alhora que la dinastia nacional. Fita o punt d'inflexió que s'atribueix al caràcter autoritari i ambiciós, d'arrel castellana, de la nova dinastia, els Trastàmara, que encaixa malament amb el geni nacional i el complicat mecanisme legal dels països de la confederació catalanoaragonesa».⁶ En definitiva, una dinastia estrangera, l'entronització de la qual suposaria l'inici de la decadència nacional de Catalunya.⁷

Intermèdia entre ambdues interpretacions netament nacionalistes —que troben la seva millor expressió en la polèmica que mantingueren a la primera meitat dels anys seixanta del segle xx Ramon Menéndez Pidal i Ferran Soldevila, a la qual em referiré més endavant—, però no necessàriament més encertada, se situava la de Jaume Vicens Vives, que veia el Compromís de Casp des de la seva pròpia visió del paper de Catalunya dins d'Espanya, la d'un motor econòmic que aspirava també a ser motor polític, a exercir el lideratge que fins aleshores —fins al moment en què escrivia Vicens— se li havia negat. Per a l'historiador gironí, la solució de Casp no sols va ser «històricament justa», sinó que resultà «paradoxalment favorable per a l'esperit pactista català», que assolí el seu màxim desenvolupament legal i institucional amb la nova dinastia Trastàmara.⁸ La perspectiva històrica resultava indescribable, en els uns i en els altres, de les respectives posicions polítiques i ideològiques. I així, tot i la seva indubtable vàlua com a historiadors, els seus textos ens diuen més sobre les seves idees i preocupacions com a homes de la primera meitat del segle xx que sobre els fets històrics que analitzaven, molt més complexos i elusius.

Les posteriors aproximacions al tema, incloses les contribucions més recents amb motiu de la celebració del sisè centenari de l'efemèride, mostren que no han desaparegut del tot la perspectiva presentista ni les pulsions nacionalistes, fins i tot entre els qui no dubten a denunciar-la en camp contrari i són incapaços de veure-la en el propi. En aquest aspecte, poques coses més es podrien afegir al que ja va deixar escrit fa uns anys de manera lúcida José Luis Martín Rodríguez com a resum d'una conferència que havia impartit a Barcelona:

5. Ramón MENÉNDEZ PIDAL, «El Compromiso de Caspe, autodeterminación de un pueblo (1410-1412)», a Ramón MENÉNDEZ PIDAL (dir.), *Historia de España*, vol. xv, *Los Trastámara de Castilla y Aragón en el siglo xv*, Madrid, Espasa Calpe, 1964, p. IX-CLXIV.

6. Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, «Estudi introductorio», a Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, València, Universitat de València, 2004, p. 8. Una visió que, per a aquest autor, es remuntaria a *La fi del comte d'Urgell* i que esdevindria després comuna en la historiografia catalana i fins i tot valenciana, com testimonieja, per exemple, Josep MARTÍNEZ ALOY, *La Diputación de la Generalidad del Reino de Valencia*, València, Diputació Provincial de València, 1930.

7. Així ho expressava Ramon d'Abadal en un article escrit el 1962: «Amb els Trastàmara entra a regnar a Catalunya una nova família que, a més d'ésser forastera en el sentit de no haver viscut el mecanisme políticocatalà i haver-ne, en canvi, viscut un altre ben diferent, el de Castella, encarna una nova idea, una nova tendència que s'està obrint pas a Europa, la de la monarquia absolutista del Renaixement», a Ramon d'ABADAL, «Les lliçons de la història», *Manuscrits*, núm. 16 (1998), p. 285-303 (p. 285).

8. Per a la posició de Vicens Vives, vegeu Jaume VICENS VIVES, *Els Trastàmara (segle xv)*, Barcelona, Teide, 1961.

Utilizando los mismos documentos, historiadores castellanistas y catalanistas han ofrecido visiones completamente opuestas sobre el Compromiso de Caspe, en el que fue elegido el castellano Fernando de Antequera rey de Aragón. Unos y otros se sitúan en el siglo xx y trasladan a 1412 sus opiniones sobre las ventajas e inconvenientes de la unidad de España y, según sea su planteamiento, ofrecen una versión negativa de Caspe, quienes creen que Cataluña debe recuperar la independencia de tiempos medievales, o dan una versión altamente positiva, convencidos de que Caspe propició la formación de España, la unión de las Coronas de Castilla y de Aragón.⁹

No és per aquest costat, el de les preteses repercussions últimes del Compromís de Casp —la progressiva integració de Catalunya en Espanya— i la seva valoració positiva o negativa, per on s'avançarà en la comprensió històrica d'un fet les claus interpretatives del qual han de buscar-se tant en el seu propi context, en un millor coneixement del pensament i la pràctica política al començament del segle xv, i de l'estructura i el funcionament de la societat política a la Corona d'Aragó, com en els desenvolupaments de la història política.

El debat sobre el Compromís i les seves repercussions posteriors descansava també, en bona mesura, en la discussió sobre la justícia o la legalitat de la solució adoptada a Casp, en el major o menor dret de cada un dels pretendents al tron, quan el que realment s'hi dirimia, com van entendre molt bé els contemporanis, no era tant una qüestió de dret o de justícia com d'utilitat. D'elegir el rei més «útil» i convenient als diversos interessos en joc, des de les diverses faccions nobiliàries hegemòniques a cada regne i les oligarquies urbanes instal·lades a les diputacions generals i les capitals dels diversos estats fins a un papa necessitat de suports per a consolidar-se en el difícil equilibri en què es mantenia en la seva guerra de posicions amb els altres papes cismàtics. Lorenzo Valla, per exemple, que escriu uns trenta anys després dels esdeveniments, i que ho fa a major glòria dels Trastàmars, no té cap inconvenient a reconèixer els millors drets d'altres candidats o fins i tot la preferència del monarca difunt pel seu nét bastard. Com bé apunta Flocel Sabaté en una síntesi recent, la historiografia sobre la crisi successòria i el Compromís de Casp ha quedat atrapada, des del principi i fins gairebé ara mateix, «en el parany dels discursos oficials, debatent entorn dels drets genealògics a la successió, quan aquests, en si mateixos, difícilment justificaven l'atzucac a la mort del rei Martí... El que es planteja a la mort del rei Martí no va ser un dubte genealògic —qui tenia més drets a la corona—, sinó que aquest fou el vehicle mitjançant el qual es desenvolupà un debat molt més profund entorn del model polític». Enfront del monarca, portador de la sobirania per donació divina, els estaments, conduïts per Barcelona, s'erigeixen en representants de la «terra», que és qui acabarà elegint el nou rei; i encara que en aquest cas «els esdeveniments posin en evidència la feblesa catalana i la incapacitat de Barcelona per a regir el conjunt de la Corona», allò que realment importa, molt més que el resultat de l'elecció, és la tria en ella mateixa, el fet que el monarca fos elegit per la «terra».¹⁰

No ha estat, però, fins a dates ben recents que s'han obert altres interpretacions més modernes, i en clau d'història política, com aquesta. Des de gairebé el començament del segle xv, des de poc després dels fets, la valoració ha girat quasi sempre entorn de la legitimitat de la nova dinastia Trastàmara, ja fos per la força dels seus drets a la successió, ja fos per la utilitat política per a la Corona i els seus territoris. El gran autor del relat històric del Compromís és Lorenzo Valla, del qual beuen tots els

9. José Luis MARTÍN RODRÍGUEZ, «Fernando de Antequera y el Compromiso de Caspe: ¿una incorporación a España?», *Espacio, Tiempo y Forma: Historia Medieval*, núm. 13 (2000), p. 161-176.

10. Flocel SABATÉ, «El Compromís de Casp», a Ernest BELENGUER (dir.), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Barcelona, Edicions 62, 2008, p. 287-304.

historiadors posteriors, especialment Zurita, que és qui acabarà d'arrodonir el relat autoritzat i qui més contribuirà a la seva difusió, gràcies al seu enorme prestigi. Però la tasca de Valla va ser precedida pel grup d'historiadors, molts d'ells conversos, de l'entorn del mateix Ferran d'Antequera, entre els quals destaquen l'antic rabí de Burgos Salomó ha-Leví, convertit al cristianisme el 1390 amb el nom de Pablo de Santamaría i posteriorment bisbe de Cartagena i de Burgos i canceller de Castella; i, sobretot, el seu germà Álvaro García de Santamaría, convertit també el 1390 i autor de la *Crónica de Juan II*, que cobreix, en la seva primera part, la regència de Ferran d'Antequera. La crònica de García de Santamaría és una obra clarament propagandística a major glòria de l'infant de Castella, en la qual l'autor deixa veure l'interès d'aquest pel tron d'Aragó des de la mort de Martí el Jove, el 1409. Després de deixar constància del pesar de Ferran, i de recordar de pas els vincles familiars amb la dinastia catalanoaragonesa, «por quanto era su primo, quel rey don Martín de Aragón hera su tío del Infante, hermano de la reyna Leonor su madre», el cronista diu que l'infant envià al seu oncle dos representants —el seu rebooster major, Fernán Gutiérrez de Vega, i un doctor en lleis i oïdor de la Reial Audiència, Juan González de Acevedo— per a conhortar-lo i «como quiera que lo yban por conortar, todavía los ynviava por saber del reyno si le pertenesçia de derecho». ¹¹ Més endavant, García de Santamaría afirma que, essent Ferran al setge d'Antequera, Martí l'Humà li proposà trobar-se a Saragossa.

E la yntençión de las vistas, según lo dixo el arçobispo, hera quel señor rey don Martín de Aragón no tenía fijo legítimo para que después de sus días suçediese en su lugar e heredase los reynos de Aragón. E por ende, conosçiendo el dicho don rey don Martín qué no tenía pariente más propinco quel dicho Infante, por parte de su madre la reyna doña Leonor, hermana del dicho rey don Martín, quería fazer con él sus vistas en Çaragoça para que sosegasen en uno cómo después de sus días quedase conçertado cómo suçediese en su lugar por rey e señor natural de los reynos e tierra de la corona real de Aragón el dicho infante don Fernando su sobrino.

E como el dicho Infante hera muy católico e buen cristiano, quiso luego saber si el reyno e la tierra de la corona real de los reynos de Aragón si le pertenesçian a él de derecho después de los días del dicho rey don Martín su tío; o si avía otro en el reyno de Aragón, o en otras partes, que más derecho toviese a él que no él. Porque si él fallase que otro toviese más derecho o título para lo aver ante que no él, qué quando las vistas fiziese con el Rey su tío le declarase e dixese quién fallava que tenía el derecho, aviendo a gran voluntad de lo enbargar ni tomar el derecho que a otro pertenesçiese. ¹²

En la versió que ens presenta el cronista castellà, no sols partí del rei d'Aragó la iniciativa d'interessar el regent de Castellà en la successió al tron, sinó que pràcticament li ofereix la Corona, i només els escrúpols —catòlics i cristians— de Ferran el portaren a consultar primer amb els experts els drets dels possibles aspirants. I per a saber «verdaderamente si el reyno de Aragón le pertenesçia de derecho», l'infant va reunir l'arquebisbe de Sevilla, els bisbes de Plasencia i de Palència, els ardiaques d'Almazán, Guadalajara, Niebla, Jerez, Olmedo, a més d'altres juristes, «e otros muchos maestros en Teología, e otros sabidores en Derecho canónico e çivil». Naturalment, els experts —tots ells castellans— confirmaren a l'infant el que aquest esperava escoltar: la prioritat dels seus drets per sobre dels de tots els altres possibles pretendents.

Álvar García de Santamaría degué escriure la seva crònica uns vint anys després del Compromís

11. Juan de Mata CARRIAZO (ed.), *Crónica de Juan II de Castilla*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1982, p. 291.

12. Juan de Mata CARRIAZO (ed.), *Crónica de Juan II...*, p. 316.

(en tot cas, abans de 1435),¹³ quan l'autor devia tenir ja seixanta anys i després d'haver servit successivament l'infant Ferran i el rei de Castella. Quan només tenia vint-i-dos anys, Ferran l'havia nomenat conseller reial i cronista del regne de Castella, l'encarregat, per tant, de fixar els fets —que pocs coneixien tan bé com ell— i, sobretot, la seva interpretació. L'interès de la seva crònica rau tant en el que diu com en la seva proximitat al regent de Castella i, després de Casp, rei d'Aragó, fins al punt que se'l pot considerar la seva veu. En efecte, a la seva obra (que, tot i el seu títol, és més la crònica de Ferran d'Antequera que no pas la de Joan II) no sols fa el retrat físic i moral de l'infant castellà i el presenta com a model del rei cavaller que no ha estat el seu germà, sinó que el defensa de les crítiques formulades des de Castella, especialment les que l'acusaven d'haver utilitzat per a fins personals el tresor del monarca castellà i la d'haver retirat la seva obediència al papa durant el Cisma i reivindicat en benefici propi les rendes eclesiàstiques. Advocat o portaveu, més que cronista neutre, Álvaro García respon punt per punt, directament o remetent-se a Ferran («él decía»), com ara quan afirma que no va fer res sense l'autorització de la reina, que ho mereixia tot per haver respectat i reforçat els drets del seu nebot, per haver menat una guerra victoriosa contra els moros...¹⁴ Les crítiques s'entenen en el context de les dissensions internes i les guerres de faccions que agitaren Castella durant la primera meitat del segle xv, en particular la que oposava el partit «aragonès» als seus enemics, que eren els qui les proferien i difonien. Álvaro García defensa Ferran de les inculpacions, no l'acusa de res, però mostra les conseqüències que tingué per a Castella (el «daño de Castilla») la seva elevació al tron d'Aragó.¹⁵ I és que, més enllà de les crítiques —tàcites o obertes, esgrimides com a arma política—, es tenia la impressió generalitzada que l'entronització de Ferran I havia estat un mal negoci per a Castella. En primer lloc, havia convertit el noble més poderós de Castella —en terres, rendes i oficis— en el monarca de la veïna Corona d'Aragó, havia desviat en benefici de l'empresa aragonesa recursos quantiosos de la hisenda castellana i, sobretot, havia deixat en mans dels fills del nou rei d'Aragó un poder territorial, econòmic i polític considerable a Castella, capaç d'influir decisivament i fins i tot de desestabilitzar la mateixa monarquia.

La crònica d'Álvar García és ampliada poc després per Fernán Pérez de Guzmán, que relata més detalladament la intervenció de Ferran de Trastàmara en el conflicte dinàstic a la Corona d'Aragó i afegeix, a més, la disputa prèvia, a l'interior mateix de Castella, sobre qui tenia millors drets al tron aragonès, si l'infant Ferran o el rei, Joan II. Inicialment, una primera assemblea de juristes, convocada per la reina mare, havia dictaminat que tots dos tenien dret i que calia presentar-se en la Corona d'Aragó per defensar-los davant dels altres candidats. Però el regent de Castella s'hi negà, adduint que això hauria debilitat la posició castellana i que abans d'anar a Aragó calia haver resolt qui seria el candidat castellà, cosa que una nova comissió d'experts, reunida a Sevilla, deliberà en favor seu.¹⁶ Pérez de Guzmán també farà un retrat encomiàstic de Ferran en les seves *Generaciones y semblanzas*: «Se pueden dél notar tres obras muy singulares: primera, grand fidelidad e lealtad al rey; segunda,

13. Madeleine PARDO, «Place et fonction du portrait du roi dans les chroniques royales», *Annexes des Cahiers d'Études Hispaniques Médiévales*, núm. 17 (2006), p. 137-173.

14. Madeleine PARDO, «Place et fonction...».

15. Madeleine PARDO, «Place et fonction...»; Donatella FERRO (ed.), *Le parti inédite della Crònica de Juan II di Alvar Garcia de Santa María*, Venècia, Consiglio Nazionale delle Ricerche, 1972.

16. Fernán PÉREZ DE GUZMÁN, *Crònica del señor rey don Juan, segundo de este nombre, en Castilla y en León*, València, 1779. Entre els juristes consultats, hi havia Vicente Arias de Balboa, que redactà tot un tractat sobre el dret de successió al tron. Vegeu Vicente ARIAS DE BALBOA, *El derecho de sucesión en el trono: La sucesión de Martín el Humano (1410-1412)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1999.

grand justícia en el reino; tercera, procurando siempre grandísimo honor a la nación.»¹⁷ Tant Álvaro García com Fernán Pérez de Guzmán eren partidaris declarats de l'Infant, com era el cas també d'altres cronistes —Pedro Carrillo de Huete, autor de l'anomenada *Crónica del Halconero de Juan II*; Lope de Barrientos, a qui s'atribueix una *Refundición* de l'esmentada crònica; l'autor de la coneguda com a *Abreviación del Halconero*, i Juan Rodríguez de Cuenca, autor del *Sumario del Despensero*, entre altres—,¹⁸ tots ells homes pròxims que havien estat al seu servei o havien treballat en l'Administració reial, abans de la depuració que hi dugué a terme el conestable Álvaro de Luna, justament per la seva militància o la seva proximitat al partit «aragonès».

La visió, doncs, d'aquestes cròniques castellanes de la primera meitat del segle xv, a penes unes poques dècades posteriors al Compromís, és entusiàsticament favorable a la figura de Ferran I. Els seus autors no dubten en cap moment de la preeminència dels drets de Ferran al tron d'Aragó ni dels beneficis que aquesta empresa té per a la dinastia Trastàmara i fins i tot, almenys al principi, per a la mateixa Castella. Per això, encara que no acompanyaran el seu antic patró a la Corona d'Aragó, servirán els seus fills a Castella i, sobretot, en les seves obres, que és on queda anotada la història, on queda fixada la versió oficial dels fets, el defensaran de les crítiques i acusacions del partit contrari i el reivindicaran com un gran estadista i el gran fautor del segle xv peninsular. Infant i regent de Castella —i no sobirà perquè no va voler, perquè es va mantenir lleial al seu nebot, el fill del seu germà, en una època en què no era freqüent aquesta mena de lleialtat, d'ací els elogis llagoters dels cronistes— i rei d'Aragó, els seus fills aconseguiren o intentaren reunir també les corones de Navarra i Portugal. I, tanmateix, aquests mateixos cronistes en cap moment parlen d'unitat territorial o d'unitat dinàstica espanyola, ni vinculen la dinastia a cap projecte unitari, impulsat o volgut des de Castella. De fet, al final, en fer balanç de l'aventura aragonesa, troben que l'afer, després de tot, no ha estat tan beneficiós per a la Corona castellana (el «daño de Castilla»). Són obres propagandístiques, però —almenys en aquest punt— no de Castella o de la monarquia castellana, sinó de la dinastia, dels Trastàmara, i molt especialment de Ferran, model de rei cavaller, de polític hàbil i guerrer virtuós.

L'altre gran testimoni castellà del Compromís, igualment pròxim als fets i a la figura de l'infant Ferran, va ser el notari sevillà Luis Panzán, autor d'unes *Recordanzas en tiempo del papa Luna (1407-1435)*,¹⁹ un llibre que, tot i ser conegut als segles xvi i xvii, no ha estat publicat fins fa vint-i-cinc anys i, per tant, no ha estat gaire utilitzat en els estudis sobre el litigi dinàstic. Panzán era membre de l'entorn del cardenal Alonso Carrillo, al seu torn un home proper al papa Benet XIII, al qual abandonà el 1418 per a posar-se al costat de Martí V, i cap a 1458 va escriure unes memòries que referien tant els fets de la successió al tron aragonès com l'actuació del cardenal Carrillo a Roma, ja després de 1420. Pel que fa a la primera part, el notari sevillà sembla un testimoni ben informat, tant de l'actuació de Ferran d'Antequera (reunió de Sevilla on es decidí que aquest tenia més drets que cap altre pretendent, inclòs el seu nebot, el rei de Castella, al tron de la Corona d'Aragó; sessions del Consell Reial castellà a Valladolid; incursions de tropes castellanes a Aragó i València i batalla de Morvedre), com

17. Fernán Pérez de Guzmán, *Generaciones y semblanzas*, ed. a cura de J. Domínguez Bordona, Madrid, Espasa Calpe, 1924, p. 24.

18. Pedro Carrillo de Huete, *Crónica del Halconero de Castilla*, ed. a cura de Juan de Mata Carriazo, Madrid, Espasa Calpe, 1946; Lope Barrientos, *Refundición de la Crónica del Halconero*, ed. a cura de Juan de Mata Carriazo, Madrid, Espasa Calpe, 1946; James B. Larkin, *Text and Concordances of the 'Abreviación del Halconero'. MS 434. Biblioteca Universitaria de Santa Cruz, Madison*, 1989; *Sumario de los reyes de España por el Despensero Mayor de la reyna doña Leonor*, Madrid, 1791.

19. Títol posat per l'editor, Gregorio de Andrés, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1987. Vegeu també la ressenya que en fa Josep Perarnau a *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 12 (1993), p. 442-444.

del cardenal Carrillo, intermediari entre Ferran i Benet XIII, que, des del castell de Peníscola, seguia de prop i controlava el curs dels esdeveniments. El text de Panzán deixa clar que el papa estava clarament decantat pel regent de Castella, no tant per criteris de legalitat —que els seus drets dinàstics fossin superiors als del comte d'Urgell—, com d'utilitat. Això és el que pregunta de forma retòrica Benet XIII als seus cardenals quan, després de concloure que les dues úniques candidatures serioses i amb millor base legal eren les de Jaume d'Urgell i Ferran de Trastàmara, afirma:

Mas dejemos andar los procesos y tomemos entre nosotros una consideración que tomásemos un rey que fuese servidor de Dios y aumentador de la santa Iglesia y provechoso al reino y a la comunidad y por el cual se levasen los escándalos del reino y por quien viniese paz y provecho al reino y a la comunidad. Decid tal rey como aqueste, hallándolo vosotros, viniese la elección; elegiríais tal rey como aqueste o tomaríais otro que no tuviese.

Els cardenals tenien tan clar com el papa que la utilitat —el servei de Déu i de l'Església i el benefici del regne i la comunitat— estava per damunt de qualsevol altra consideració: «Padre santo... haced aquello que sea servicio de Dios y de más provecho y seguridad del reino.» Això és el que Benet XIII envià a dir als compromissaris reunits a Casp, a través del canonge de Barcelona Felip de Malla.²⁰

Els textos coetanis del Compromís —alguns escrits per testimonis de primera mà o per persones pròximes als protagonistes, que els havien contactat el detall dels fets, com és el cas del cardenal Carrillo pel que fa a l'actuació del papa Benet XIII en tot l'afer— deixen ben clar, per una part, que a Castella ningú no dubtava —després del consell d'experts a Sevilla— de la superioritat dels drets de Ferran a la successió reial en la Corona d'Aragó, fins i tot per davant del seu nebot, el rei de Castella, ni de la legitimitat que l'assistia per a fer valdre aquests drets, emprant fins i tot el recurs a la força militar i al suport financer de la monarquia castellana, de la qual era regent. Casp i el tràmit de l'elecció per part dels compromissaris delegats pels regnes és un tema menor, que no mereix gaire atenció, perquè al capdavant aquests no poden fer altra cosa que ratificar els millors drets del candidat castellà. Per als cronistes castellans, la font de legitimitat del poder reial no està en l'elecció dels compromissaris reunits a Casp, és a dir, en els representants de la societat política de la Corona d'Aragó, sinó en els drets dinàstics de Ferran de Trastàmara, superiors —per la seua major proximitat genealògica a la família reial— als dels altres pretendents. Els textos també deixen clar, per altra part, sobretot en el cas de la crònica de Panzán, l'actiu protagonisme del papa Benet XIII en el desenvolupament dels fets que portarien finalment a la solució arbitrada en Casp, intervenint en tot moment, no deixant res a l'atzar, des del nomenament dels compromissaris fins al resultat mateix del Compromís, i el criteri d'utilitat que presidí tota aquesta actuació, convençut com estava que un monarca Trastàmara garantiria millor, amb el doble suport de Castella i de la Corona d'Aragó, la seva discutida posició com a cap de l'Església.

Per contra, el que destaca per damunt de tot la historiografia catalana, ja des del principi, és el canvi dinàstic, l'extinció del casal de Barcelona i la seva substitució per un llinatge estranger, tot valorant molt negativament la crisi successòria, oberta innecessàriament —segons Pere Tomic— per les indecisions de Martí l'Humà. Les *Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*, acabades d'escriure per Tomic el 1438, vint-i-sis anys després del Compromís, constitueixen el text més antic en català sobre la ruptura dinàstica i la visió que en tenien els contemporanis. Per a Tomic,

20. *Ibidem*.

membre d'una família de la petita noblesa catalana de l'entorn dels barons de Pinós,²¹ la successió de Martí l'Humà va ser molt distinta a la del seu germà Joan, mort també sense descendents barons. En aquesta ocasió, Martí va ser «fet» rei de seguida per la Generalitat de Catalunya:

Mort lo excel·lent rey don Johan dessus dit, fo fet rey son frare el infant don Martí, duch de Monblanch, lo qual era en Sicília com lo rey son frare morí. E prestament, lo general de Catalunya li féu embaixada per fer venir lo dit rey...²²

En canvi, Martí, per qui el cronista no sembla tenir gaires simpaties, no va saber resoldre la seva pròpia successió, una vegada mort el seu fill i hereu i davant la impossibilitat d'engendrar nous descendents. Deixar la successió oberta equivalia a instaurar la divisió en els seus regnes, una imprevisió que Tomic atribueix a la influència de la seva mare, Elionor de Sicília, «qui era ytaliana», i que tingué com a conseqüència la desaparició de la casa de Barcelona després de quasi sis-cents anys de continuïtat ininterrompuda, des dels temps llunyans de Guifré el Pelós:

Aquest rey d'Aragó dessus dit [Martí l'Humà] volch fer la sua fi segons havia tenguda la sua vida, car totstamps havia trobat gran plaer que en sos regnes hagués divisions, e axí volgué que après sa mort se seguís, per tal com leixà la successió de sos regnes e terres a la justícia, no volent declarar la sua intenció. E si lo dit rey ho fes per sancta pensa, bé anara, mas la més part ho féu per tal que en los dits regnes e terres se seguís asats inconvenients. E així's seguí per obra com lo dit rey havia en pensament, perquè en aquest cas volgué semblar a la part de la mare, qui era ytaliana, relexant tota la natura del pare e foragitant los egregis comtes de Barcelona de la casa lur pròpia, tots los descendents dels dits comtes de línia masculina e transportant la dita casa en línia femenina, qui jamés era tornada de l'egregi e primer comte en Griffa Pelós de Barcelona fins al dit rey don Martí dessus dit. E havia durat la dita casa cinch-cents huytanta-set anys. Perquè pot ésser dit que'l dit rey volgué en sa mort en tot verificar la sua vida en leixar prou divisa la sua terra, e axí's mostra per obra en los affers qui après mort sua se seguiren.

El retret és clar: Martí és responsable de les divisions que se seguiren a la seva mort i, en última instància, del resultat mateix de Casp, que anteposà la línia femenina (el regent de Castella) a la masculina (el comte d'Urgell), en contra del que havia estat la pràctica tradicional, i posà fi al casal de Barcelona. Quant al procés d'elecció del nou monarca i la sentència de Casp, Tomic és molt prudent i no qüestiona la legalitat de la nova dinastia, regnant en el moment que ell escriu la seva crònica. El seu to és aparentment neutre fins a l'entronització de Ferran de Trastàmara:

Mort lo excel·lent rey don Martí havent leixada la successió de sos regnes e principat de Catalunya a la justícia, los regnes d'Aragó e de València e principat de Cathalunya se'n dolgueren molt de la mort de lur rey e senyor. E açò, per tant com lur rey los havia lexats menys de senyor e havia manat que per justícia fon vist e decedit que los dits regnes e principat fossen donats en aquell qui per justícia e per dret se pertanguessen. E prestament après la dita mort, los regnes e principat tots ensemps provehiren que cascuns en sos regnes e principat fessen parlament, e que fossen fets presidents per regir los dits regnes e principat. E així's complí per obra com fo acordat...²³

21. Xavier PEDRALS, *Pere Tomic, la història segons els cavallers (Bagà, segle xv)*, Gironella, Associació Cultural El Vilatà, 1994.

22. Pere TOMIC, *Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*, Catarroja i Barcelona, Afers, 2009, p. 263.

23. Pere TOMIC, *Històries e conquestes...*, p. 275-276. Tomic sintetitza en quatre paràgrafs l'Interregne i el compromís assolit a Casp: celebració dels respectius parlaments de Catalunya, Aragó i València (1), elecció dels nou compromissaris (2), relació dels pretendents (3) i argumentació de la sentència (4).

Tanmateix el cronista no s'està de referir tot seguit algunes desconsideracions del nou monarca cap als catalans. Primer, la seva negativa a acceptar algunes de les peticions que li formularen les Corts reunides a Montblanc (1414) i les paraules «carregoses» que tingué, i que Tomic, potser per por, no vol reproduir, contestades, «axí com se pertanyia», pel conseller en cap de Barcelona:

E lo rey se'n vench en Catalunya en la vila de Montblanch per tenir corts als catalans, en les quals corts foren prelats, barons, nobles, cavallers, ciutats e viles del dit principat de Catalunya, los quals demanaren alguns capítols al rey en les dites corts, los quals capítols lo rey dessús dit no'ls volch atorgar, ans sobre los dits capítols lo rey se leixà dir algunes paraules en presència de totes les corts asats carregoses als regnes e principat, les quals paraules no vull ací recitar, però al dit rey fo respost per lo honorable en Ramon Dezplà, síndich e conseller en cap de la noble ciutat de Barcelona, axí com se pertanyia a respondre, segons les paraules dites per lo rey, tota feultat guardada al dit senyor. E per aquestes paraules, les corts romperen e lo rey se n'anà a València...²⁴

L'altre episodi que mereix una al·lusió crítica de Tomic és quan, per anar a Nàpols a tractar el matrimoni del seu fill segon amb la reina Joana, «lo rey tramès son fill el infant don Johan en Sicília bé acompanyat de gent castellana e poch catalans, que sinó los nobles mossèn Bernat Centelles e mossèn Ramon de Perellós, no y havia de nostra nació». Certament, tot i la seva cautela, Tomic no és entusiasta de Ferran I —encara fa esment d'una última descortesia als catalans poc abans de morir—²⁵ i, després de donar a entendre que abandonà la causa de Benet XIII, reproduceix, sense cap comentari, les paraules que aquest adreçà al monarca després de conèixer la seva defecció: «Me qui te feci posuisti in deserto.»²⁶

En la mesura que l'obra de Tomic conegué una gran difusió en la segona meitat del segle xv, molt abans que fos impresa el 1495, la seva influència es deixaria sentir en les altres cròniques catalanes del Quatre-cents i, en particular, en la manera d'acarar la crisi dinàstica a la mort de Martí l'Humà. Entre altres, en el *Sumari d'Espanya*, de Berenguer de Puigpardines; el *Recort*, de Gabriel Turell, i les *Cròniques d'Espanya*, de Pere Miquel Carbonell. El primer d'aquests textos, el *Sumari d'Espanya*, atribuït al cavaller Berenguer de Puigpardines i datat entorn de 1468, i per tant en el context de la Guerra Civil catalana, ens ha arribat en dues versions, que segueixen puntualment Tomic en els fets relatius a la crisi successòria:

Fenit, donchs, lo rey En Martí los seus darrés dies sens fills decendents alguns, e la suchcessió de sos regnes e terres no hagués declarat a qui pertanyia de dretha suchcessió, ans o hagués remés a determinació de justícia. Tantost, los regnes e terres concordantment elegiren viii persones e que aquelles regoneguessen diligentment, e bé, e curosa, e certificats de la veritat.

Fonch vist e trobat per tots los drets que tota la justícia era de l'infant don Ferrando de Castella, com aquell qui era la més acostada persona que fos a la casa d'Aragó, com fos nét del rey En Pere, fill de sa filla dona Lyonor, nebot dels reys don Johan e don Martí. E per ço fonch declarat ésser los dits regnes e principat de Catalunya per justícia de l'infant don Ferrando desús dit, remetent e foragitant los egregis comtes de Barcelona e llur pròpria e natural casa, e tots los descendents de aquells per línia masculina, transportant la dita casa en línia femenina, la qual jamés hi era tornada de l'egregi En Grifa Pelós, comte de Barcelona, fins al dit rey don Martí, la qual suchcessió masculina havia durat

24. Pere TOMIC, *Històries e conquestes...*, p. 277.

25. «E com fon en Barchelona, desagradà's ab los de la ciutat per certs drets que li fahien pagar, en tant que lo rey se isqué de la ciutat. E com los consellers anaren per pendre comiat, lo rey no s'i volch girar per donar-los a besar la mà», Pere TOMIC, *Històries e conquestes...*, p. 281.

26. Pere TOMIC, *Històries e conquestes...*, p. 281.

DLXXXVII anys. E havent-lo declarat per rey d'Aragó, tots los regnes e principat per lur rey e senyor, lo qual pres tots los títols que ls reys, sos predessesós, havien acostumat de pendre e haver.

Com Tomic, l'autor del *Sumari d'Espanya* insisteix en el fet que la sentència de Casp suposà la fi de la successió masculina en la línia dinàstica del casal de Barcelona i en el paper que tingueren els nous compromissaris que «crearen» rei Ferran de Trastàmara. Puigpardines no és tan crític amb el nou monarca com Tomic, però no deixa de reproduir alguns dels passatges d'aquest poc favorables amb Ferran, com la decepció del papa Benet XIII (inclosa la frase «Me qui te feci posuisti in deserto») o el desdeny amb què va tractar els consellers de Barcelona («per certs drets que li feren pagar... E com los consellés anassen per pendre son comiat, lo rey no-s volgué girar a donar-los a besar la mà»²⁷).

També segueix molt de prop Tomic, en relació amb el Compromís, Gabriel Turell, autor del text conegut com a *Recort*, acabat el 1476. De fet, en molts aspectes, el *Recort* es podria considerar una refosa de l'obra de Tomic. Tanmateix, justament perquè, al contrari que aquest, Turell no està relatant fets que hagi viscut o vist de primera mà, aprofita per acompanyar la pura narració dels esdeveniments —no tan pura després de tot, perquè es tracta de la selecció i l'enfocament que els havia donat Tomic— de reflexions o interpolacions de caràcter més general i ideològic, cosa que ens permet aproximar-nos a la imatge que es tenia a la Catalunya de la segona meitat del Quatre-cents del canvi dinàstic. Seixanta anys després de l'entronització del Trastàmara, el que havia quedat sobretot en la memòria dels catalans, si més no de la noblesa i el patriciat urbà entre els quals circulaven aquests textos, era la ruptura dinàstica, que alguns, com és el cas de Turell, veien com un desastre nacional. Així, en el *Recort*, el veritable principi de la fi està en la mort de Martí el Jove, l'hereu del rei Martí, el 25 de juliol de 1409, «car en aquell jorn se perdé tota la prosperitat de la nació catalana». Un any després, la mort sense successió de Martí l'Humà consumà la catàstrofe: «La casa dels comtes de Barçalona del principi qui fon en Griffa Pelós per línea masculina fins al rey en Martí, havia durat DLXXXVII anys, que jamés havia fallit la successió de fills mascles.»²⁸

En una altra interpolació, que només trobem en Turell, s'explica per què van ser només Aragó, Catalunya i València els estats de la Corona que van tenir veu a Casp: «Dels altres regnes e terres no curaren, car són terres de conquesta. Mas Aragó e Catalunya feren la elecció.» Per a afegir de seguida que València, encara que reputada com a catalana (i terra també de conquesta, encara que no ho diu), mereix per la seva importància tenir veu pròpia: «Los valencians son haguts per catalans, car tots los més linatges de Catalunya proceexen, e València és tenguda per filla de Catalunya, e sa noblesa, que és molt crescuda, merex hi sia demanada.»²⁹ Altres interpolacions, de caire més polític, han fet pensar alguns autors que el text de Turell no és del segle xv, sinó del xvii, en el context de la batalla propagandística que acompanyà la Guerra dels Segadors. Però això mateix s'ha dit també del *Sumari d'Espanya* de Puigpardines, de *La fi del comte d'Urgell* i d'altres textos que semblarien explicar-se millor en el context del Sis-cents que no pas en el del Quatre-cents.³⁰ Especialment sorprenent resulta, en efecte, la insistència en el pactisme i les llibertats de Catalunya: «Aquest és rey [diu Turell referint-se

27. Berenguer de PUIGPARDINES, *Sumari d'Espanya*, ed. a cura de Joan Iborra, València, Publicacions de la Universitat de València, 2000.

28. Gabriel TURELL, *Recort*, ed. a cura de J. Casas-Carbó i J. Massó Torrents, Barcelona, Biblioteca de L'Avenç, 1894, p. 136-137.

29. Gabriel TURELL, *Recort*, p. 139.

30. En particular, Jaume RIERA i SANS, «Falsos dels segles XIII, XIV i XV», a *Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (9è: 1991: Alacant-Elx)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 425-491.

a Ferran de Trastàmara] ab pactes elegit, e és tengut servir les llibertats, les quals primer ha jurades ans de prendre possessió. Los qui principièn ésser reys en les terres fan les leys que volen e·ls plau, e ço que donen és per gràcia. Mas los reys elegits troben coses ordenades e en son ésser, e aquelles han a servir, e ab aquell mijà e pactes e condicions accepten la senyoria, e per la matexa rahó los successors són obligats les dites coses servir.» En els anys del Compromís, aquestes reflexions potser no haurien estat possibles —tot i estar presents, d'alguna manera, en el pensament d'Eiximenis—, però sí seixanta o setanta anys més tard i, sobretot, després de la Guerra Civil. Turell no té cap simpatia per Ferran de Trastàmara, això és evident, però sí per Alfons el Magnànim i, per tant, la seva animadversió no és contra la dinastia en general ni tampoc la seva valoració del Compromís i de la subjecció dels monarques als pactes i les lleis és una posició personal, sinó una percepció que devia ser ja àmpliament compartida a Catalunya i que, al capdavant, havia portat —i havia justificat— a la revolta d'una part de la societat política catalana contra el sobirà. Turell reproduïx també els altres episodis poc favorables a Ferran I reportats per Tomic, com les «paraules carregoses» que tingué el rei en les Corts de Montblanc, la recriminació de Benet XIII —«Me qui te feci misisti in deserto»— i el ressentiment del rei amb la ciutat de Barcelona. Però acaba el seu relat amb un elogi desorbitat d'Alfons el Magnànim, que deixa clar que les reticències del cronista es limitaven al primer Trastàmara, però no s'estenien a la dinastia ni a la institució monàrquica.

Vint anys després, Pere Miquel Carbonell, arxiver de l'Arxiu Reial, és ja un home a cavall de l'edat mitjana i el Renaixement, ben relacionat amb els cercles humanistes (com ara el seu cosí Jeroni Pau), que es mostra crític amb la ingenuïtat dels antics cronistes —i entre ells, primer de tots, Pere Tomic—, propaladors de faules i llegendes, i que incorpora documents al seu relat, gràcies a l'accés que hi tenia. Però pel que fa a l'Interregne i el Compromís de Casp, les seves *Cròniques d'Espanya* segueixen en tot moment Tomic, fins i tot en les crítiques a Ferran I, que Carbonell reproduïx, per bé que en un estil menys abrupte i amb moltes interpolacions de collita pròpia. Com ara quan deixa entendre que la defecció de Ferran I va ser decisiva en la caiguda de Benet XIII: «E si lo rey e nostra nació aragonesa, valenciana e cathalana hagués volgut sostenir un poch de càrrech se creu que lo papa e lo emperador foren estats de bon acort. E no tenga pensament cascun home vivent que aquest papa fos estat depositat per altra rahó sinó per poch esforç de aquells qui·l devien sostenir.» I, sobretot, quan descriu la sortida irada de Barcelona del monarca, pocs dies abans de morir, un episodi que Carbonell desenvolupa molt més que Tomic i fins i tot en un to més desfavorable per a Ferran I, evocant el testimoni de la seva àvia i la seva mare i del que devia ser una anècdota bastant coneguda a Barcelona:

Y segons he ohit dir a la mia bona àvia, e a la mia bona mare, y a altres, com fo al coll de la Creu, qui és fora y prop lo portal de Sanct Antoni, féu girar les andes vers la dita ciutat. Y ab gran fellonia, mirant la ciutat, dix aquestes paraules: «O, ciutat de Barcelona, yo te castigueré.» Y no dix altres paraules, sinó que féu son camí.³¹

Carbonell degué tenir presents, com assenyalà ja Pagès³² i més recent Vicent Escartí, les anomenades croniquetes de Joan I, Martí l'Humà i Ferran I, editades per Frederic Pau Verrié,³³ escrites entre

31. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, vol. II, ed. crítica d'Agustí Alcoberro, Barcelona, Barcino, 1997, p. 170-172.

32. Amadée PAGÈS (ed.), *Chronique catalane de Pierre IV d'Aragon III de Catalogne*, Tolosa de Llenguadoc i París, Privat, 1941.

33. Frederic-Pau VERRIÉ (ed.), *Crònica del regnat de Joan I*, Barcelona, 1950; Frederic-Pau VERRIÉ (ed.), *Crònica del regnat de Martí I*, Barcelona, 1951.

1418 i 1424 per algun notari o jurista de la Cancelleria Reial, un home pròxim a l'Administració de la nova dinastia Trastàmara. Així ho permet suposar el to crític amb els dos últims monarques del casal de Barcelona i el més positiu amb què tracta la nova dinastia regnant.³⁴ Si fos així, serien els textos més antics sobre el Compromís i els més pròxims, per tant, als fets. Són tan lacònics, però, que a penes permeten considerar-los —més enllà de tres o quatre esdeveniments molt genèrics: l'elecció a Casp, els tractes per al matrimoni amb la reina de Nàpols, l'abandonament de Benet XIII, la mort del rei a Igualada— la font del relat que es construiria al llarg del segle xv i que, com hem vist, comparteixen i amplifiquen els autors successius. Carbonell, Turell i Puigpardines segueixen Tomic, i aquest, si conegué la crònica curial, no la seguí, ni en el contingut ni, sobretot, en el to, molt més distant i fins i tot crític amb Ferran I. No sembla tampoc que Carbonell conegués l'obra de Valla, escrita cinquanta anys abans, tot i alguns detalls comuns.³⁵

Pel que fa al País Valencià, el relat més pròxim és el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, atribuït a Melcior Miralles i escrit cap a 1478, que aborda el Compromís i el regnat de Ferran I en dues parts: primer, en la genealogia dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona i, després, en la tercera part del llibre, que, tot i partir d'Adam, se centra sobretot en els fets relacionats amb València. El tractament que en fa és neutre —es limita a exposar els fets (elecció del monarca, deposició del papa, mort del rei...) sense valorar-los—, dins, això sí, d'un fervor manifest en tota la crònica per Ferran I i la nova dinastia: «O inextimable honor e trihumfre de tant senyor rey don Ferando e de dona Hurraqua, muler sua, reyna, vehent-se dotats de tantíssima perfecció de tant nobles fills e filles e de tanta perfecció, e vehent-se senyors e reys de tals regnes e terres e de tanta senyoria e tanta prosperitat temporal!»³⁶ Bé que tan dividit com els altres regnes de la Corona en el moment de la crisi successòria, el País Valencià havia estat, això no obstant, un dels puntals més fermes de l'urgellisme, abans i després de Casp;³⁷ però seixanta o setanta anys després, qualsevol oposició havia estat ja laminada, la nova dinastia estava fermament consolidada i l'autor del dietari és un trastamarista convençut, cosa que no li impedirà de ser crític amb els castellans i que el portarà també a atacar els catalans per la seva deslleialtat amb Joan II. Com bé apunta l'editor modern del *Dietari*, Mateu Rodrigo, hi ha un fons anti-

34. Vicent J. ESCARTÍ, «El Ms. 212 de la BUV i les cròniques de Joan I, Martí l'Humà i Ferran I», *Caplletra*, núm. 15 (1993), p. 31-48.

35. En efecte, en un passatge de la seva *Història de Ferran I*, Valla fa dir al nou monarca: «En otro tiempo el conde de Barcelona percibía de Cataluña cuatrocientas mil libras, ahora da vergüenza y pena decir cuánto percibimos. Reinamos casi en precario. Y no se me escapa que nuestra autoridad pesa poco entre los otros reyes y que en cierto modo hasta la desprecian. Y cuando tenemos que pedir a nuestros pueblos recursos para la guerra y otras cosas importantes dependemos de su arbitrariedad. Verdaderamente, cuando pienso en el reino de mi padre [Castella] y lo comparo con éste, aquél sí parece un reino y éste una procuraduría, ¡y después dicen que los catalanes son más fieles al rey que los otros pueblos! En verdad, no quisiera restar méritos a mis pueblos, pero ¡ojalá lo que dicen se aproximara más a la verdad que a la vanagloria!, pues si lo pensamos bien, veremos que son más fieles a sí mismos que a su rey»: Lorenzo VALLA, *Historia de Fernando de Aragón*, ed. i trad. castellana de Santiago López Moreda, Madrid, Akal, 2002, p. 182. Carbonell, per la seva banda, reproduïx una carta del batlle general de Catalunya a l'escrivà de ració d'Alfons el Magnànim, conservada a l'Arxiu Reial de Barcelona, on trobem l'origen de la xifra (400.000 lliures) i la font d'inspiració de Valla: «vos scric que vullats notificar al dit senyor [rei] com yo, estant loctinent del batlle general de tota Catalunya, de manament e a prechs del senyor rey don Ferrando, de gloriosa memòria, continuí los libres o memoriales que havia començats del patrimoni real de Catalunya; e mostré al dit senyor don Ferrando que antigament muntave la renda cascun any, que los comtes de Barcelona havien en tota Catalunya, quatre-centes milia lliures...»: Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, p. 175.

36. Melcior MIRALLES, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu Rodrigo Lizondo, València, Publicacions de la Universitat de València, 2011, p. 163.

37. Agustín RUBIO VELA, «Urgellistas valencianos. Sobre la oposición a Fernando I de Trastámara», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 33 (2003), p. 191-261.

castellà, mostra del qual és com entén la desfeta d'Aljubarrota (1385), davant els portuguesos: «Juhy de Déu just, contra supèrbia de Castella!» Però aquest mateix substantiu, «supèrbia», és també adreçat contra altres enemics de la Corona, com els genovesos i els francesos, i encara contra els catalans (els paers de Lleida i els consellers de Barcelona, en una ocasió; la ciutat de Barcelona, en una altra; els catalans en general, en dues més) per haver-se alçat contra el seu monarca legítim. Per al cronista valencià, la defensa de les llibertats no justificava la guerra contra el rei que havien gosat menar els catalans i que havia provocat la destrucció del Principat i el malestar dels altres regnes de la Corona:

[...] les gens de València e de tot lo regne stan molt desconsolats, atenent los tans e tan grans dans e mals que los regnes an agut e tenen per causa dels catalans, que tant los costa la libertat que han dicipat e destroït son Principat de gens, de pecúnies e de totes les altres coses, que nunqua los que són veuran vostre Principat ésser tornat en la prosperitat que hera, car la tanta multitut de gens que són morts per vostres llibertats demanaran justícia a nostre senyor Déu.

No és que els valencians estimessin menys les seves llibertats, sinó que els temps dels seus conflictes amb la monarquia no coincidien. A mitjan segle XIV, Catalunya va donar suport al rei enfront de l'alçament dels valencians i dels aragonesos en la Guerra de la Unió, i la disparitat d'interessos, com la qualifica Mateu Rodrigo, es produiria de nou, ja al segle XVI, durant la Germania valenciana. Ara, en la segona meitat del Quatre-cents, eren els valencians i els aragonesos els qui no secundaven la guerra dels catalans contra Joan II.³⁸

Per a l'editor del *Dietari*, l'autor es degué basar, per al període de l'Interregne, en cròniques coetànies que no ha pogut identificar i, pel que fa ja als regnats d'Alfons el Magnànim i Joan II, en memòries eclesiàstiques, documentació directa, notes pròpies i, sobretot, en les seves capacitats d'observació. Altres parts de l'obra, sobretot el pròleg, la cronologia bíblica de la creació del món i la sèrie de patriarques d'Israel, provenen directament, segons Rodrigo, d'una *Memòria de quins reys ha aguts en Aragó, e de moltes coses*, un manuscrit del segle XV, avui desaparegut, però que va ser copiat per Bartomeu Ribelles (ms. 83 de l'Arxiu del Convent de Predicadors de València) i que, pel que fa al regnat de Ferran I, es fa ressò d'alguns dels conflictes que tingué amb els catalans: «Lo dalt dit don Ferrando, rey de Aragó, ach algunes altercacions en Barcelona ab los catalans sobre les libertats... Per què dit rey, stant no ben sà, ab gran enuig que's donà de tal fet [l'episodi del vectigal], partí de Barcelona hun jorn, a l'hora que's devia seure a dinar, tirant la via d'Aragó; e, a pochos jorns que fon partit de Barcelona, ell morí en Igualada a 6 de abril, vespra que era de sent Làtzer, en l'any 1416.»³⁹

Al segle XV mateix, doncs, van dibuixant-se dues línies d'interpretació del Compromís i de l'entronització dels Trastàmara. Una, la catalana, s'inicia amb Tomic en la primera meitat de la centúria, continua amb Bernat de Puigpardines i Gabriel Turell en la segona meitat i és desenvolupada per Pere

38. Melcior MIRALLES, *Crònica i dietari...*, p. 32-33.

39. Melcior MIRALLES, *Crònica i dietari...*, p. 108. Hi ha dos textos valencians més del segle XV, l'anomenada *Crònica de Pere Maça*, que arriba fins al 1430 en el fragment que s'ha conservat (encara que ben probablement continuava), i els *Anals Valencians*, que arriben fins al 1481, que també recullen el Compromís de Casp i l'elecció de Ferran I. El primer s'estén una mica més en els fets, presta més atenció a les derivacions valencianes de la crisi i manté un to prou neutral, tot i reprovar la revolta del comte d'Urgell, mentre que el segon és molt més lacònic, amb entrades de només una o dues línies, que a penes van més enllà de la consignació dels esdeveniments principals (mort del rei Martí, assassinat de l'arquebisbe de Saragossa, bàndols a València, batalla de Morvedre, elecció i nom dels compromissaris, empresonament del comte d'Urgell), enmig de notícies anecdòtiques de caràcter local. Vegeu *Crònica de Pere Maça*, ed. a cura de José Hinojosa Montalvo, València, Universitat de València, 1979; *Anales Valencianos*, ed. a cura de María Luisa Cabanes Catalá, Saragossa, Anubar, 1983.

Miquel Carbonell al final ja del Quatre-cents. Es tracta d'una interpretació crítica amb la figura de Ferran I, però no amb la dinastia ni amb la institució monàrquica, que es veurà amerada també de la propaganda hostil contra Joan II durant la Guerra Civil, i que no sols circulà en el Principat sinó que, com hem vist, arribà també al País Valencià, encara que ací, si més no des de mitjan segle xv, el trastamarisme sembla haver estat més entusiasta i sense reserves. L'altra línia interpretativa, que és la que acabarà imposant-se primer a Aragó i després a la historiografia castellana, és la que parteix de Lorenzo Valla (1445), Gualberto de Vagad (1499) i Lucio Marineo Sículo (1509), i culmina, ja a la segona meitat del segle xvi, amb Jerónimo Zurita.

No és clar si Valla va escriure la seva *Història de Ferran d'Aragó* per encàrrec d'Alfons el Magnànim o per iniciativa pròpia, per tal de guanyar-se el favor d'aquest i un lloc en la seva cort a Nàpols. Ni tan sols és segur, diu el seu editor modern, que la llegís el monarca, ja que, en rebre-la de l'autor, el rei la va passar a Bartolomeo Facio i Antonio Beccadelli, el Panormita, dos enemics de Valla a la cort del Magnànim, que reprovaren l'obra i aconseguiren apartar el seu autor del favor reial.⁴⁰ Això no obsta perquè la *Història* de Ferran I, escrita potser com un preàmbul o una primera part a una crònica del regnat d'Alfons, que seria el veritable propòsit de l'empresa historiogràfica de Lorenzo Valla, finalment frustrat pels seus enemics, aconsegueix amb escreix el seu objectiu d'enaltir la figura del regent de Castella, cap de la branca aragonesa dels Trastàmara i candidat més idoni al tron de la Corona d'Aragó, ja que era qui tenia, si no més drets, sí un major prestigi personal, amb una aurèola militar i política aconseguida en les campanyes contra Granada —especialment després de la presa d'Antequera— i en la regència de Castella, i sobretot un exèrcit excel·lentment preparat, uns recursos econòmics ingents concedits en Corts per a la croada granadina i hàbilment desviats en benefici propi i, de manera determinant com es mostraria al llarg de tot el procés, el suport interessat de Benet XIII.⁴¹

Valla, un filòleg i historiador humanista de relleu, ha estat vilipendiat per bona part de la historiografia catalana, que de la Renaixença ençà no ha deixat d'obsequiar-lo amb els més ominosos qualificatius. En l'últim terç del segle xix, l'arxiver i historiador Antoni de Bofarull s'exalta i perd el control cada vegada que l'ha d'anomenar: «En Llorenç Valla, cronista llagoter d'En Ferran d'Antequera qui-l protegia»; «Ja havem dit en altra ocasió lo concepte que-s mereix lo Llorenç Valla, cronista pagat per lo primer rey de la dinastia qui anava's a entronitzar, e interessat en ridiculitzar y desvirtuar tot quant pertanyia a la anterior»; «Calúmnies del Llorenç Valla, historiador pagat».⁴² És cert que Valla és un cronista àulic, que escriu al servei dels Trastàmars i que al llarg de la seva reconstrucció dels fets va deixant caure de manera subliminal que el millor candidat, més que no pas qui tenia millors drets, era Ferran d'Antequera, desqualificant els altres, no sols des d'un punt de vista jurídic, sinó també moral. Tots, llevat de Ferran, són presentats com a busca-raons i irrespectuosos amb la voluntat del difunt rei Martí, responsables de les successives revoltes en Aragó, Sicília i València, especialment el comte d'Urgell, que arriba fins i tot a estar al darrere de l'assassinat de l'arquebisbe de Saragossa. L'infant castellà, per contra, és el pacificador de les guerres de faccions i el garant de la seguretat mentre té lloc el Compromís de Casp, el candidat que els temps i les circumstàncies exigien. Però també és veritat que Lorenzo Valla és un historiador perspicaç, que sap veure que en l'origen de tot, al principi de la crisi successòria, hi ha la predilecció del rei Martí pel seu nét bastard i els seus moviments per a acon-

40. Lorenzo VALLA, *Historia de Fernando...*, p. 23-24.

41. Lorenzo VALLA, *Historia de Fernando...*, p. 43.

42. Antoni de BOFARULL I BROCA, *Historia crítica civil y eclesiástica de Cataluña*, Barcelona, 1876-1878; versió catalana, Barcelona, Biblioteca Clàssica Catalana, 1908.

seguir primer la legitimació i, després, la proclamació com a successor, mentre va donant llargues als altres candidats, començant pel comte d'Urgell, cosa que a la fi acabaria beneficiant Ferran I. Valla beu, sobretot, de la crònica d'Álvar García de Santamaría, membre de la poderosa família de conversos que envoltava el regent de Castella, d'on poa els fets i les semblances que després «adornarà» a la manera de Livi, Sal·lusti o Ciceró, presentant Ferran com a model de virtut. Però la seva freqüentació de la cort del Magnànim a Nàpols també li degué permetre l'accés a altres informacions, escrites o verbals, com la ja referida sobre els ingressos del patrimoni reial a Catalunya. Valla és, en tot cas, el gran autor de la interpretació canònica del Compromís de Casp i de l'entronització dels Trastàmara en la Corona d'Aragó, que influirà en tots els autors posteriors. Tant ell com la seva font principal, Álvar García de Santamaría, eren dos historiadors curials, intel·lectuals al servei de Ferran I i Alfons el Magnànim, respectivament, que servien els interessos de la nova dinastia, curaven la seva imatge i amplificaven —i donaven forma a— la seva veu.

Quant a la *Crònica de Aragón* del monjo cistercenc Gualberto Fabricio de Vagad, escrita a petició dels diputats del regne i impresa el 1499, tot i la seva lleialtat a la dinastia, ja totalment consolidada, l'autor no s'està de manifestar un orgull identitari aragonès, de tota la Corona d'Aragó, i un cert republicanisme enfront de l'autoritarisme reial. Així, quan parla de l'Interregne i del perill que suposava que els regnes estiguessin tant de temps sense rei, Vagad destaca l'ordre i el concert amb què es va dur tot el procés, que no trobaríem ni entre els antics grecs i romans:

Después de cortada la línea real de la casa de Aragón por la parte de los hombres, falleciendo ya varones, hovieron de recurrir los reynos a la línea de las madres. Mas havia cerca desto tan grandes competidores, que requeria grande acuerdo, gran seso y discreción, en deslindar las diferencias de los títulos, descendencias y derechos que cada qual por su parte trahía. Y en esto se descubrió la gran cordura, asiento, fidelidad y regimiento destes reynos, en que duraron tanto tiempo los reynos sin rey, en tanta paz, orden, concierto y tranquilidad, que fue maravilla. Que ni sintieron menos al rey ni dexaron de cumplir con sí mismos ni con el derecho de cada qual... Entre griegos y romanos siempre o las más vezes que de nuevo se destrocava el regimiento, seguían de grandes muertes, terribles daños, peligrosos bollicios, y mortales novedades. Y vimos en estos reynos cessar la vara real, y naser de grandes diferencias y offrecerse terribles peligros, y con sólo el tiento, saber, cordura y tan justo y ordenado gobierno de aquéllos desatarse todo el mal, aserenarse tanto el bien que todo a la postre quedó en sossiego y en cordura.⁴³

Vagad manegà diverses fonts, escrites i orals, entre les quals el seu propi pare, que acompanyà Ferran d'Antequera en el setge de Setenil («En este çerco se falló mi padre, y por él supe la verdad del fecho, y ahun me dixo que...»). Sobretot, utilitzà la crònica de García de Santamaría o l'ampliació posterior de Pérez de Guzmán, especialment en la defensa que fa dels drets de Ferran enfront dels qui afirmaven que el monarca hauria d'haver estat el seu nebot Joan II («Mas no piensan los que tal dizen ni en la verdad de los derechos reales ni menos en los merecimientos del ínclito rey don Fernando»); Ferran va ser rei perquè s'ho mereixia, perquè havia estat lleial al seu germà i al seu nebot, perquè «sólo parecía dispuesto para reynar», i perquè el jove monarca castellà li va saber agrair els serveis prestats: «Pues ¡qué galardón le pudo el sobrino dar que llegasse ni a los pies deste servicio! Justo es Dios que no sufre que ni el bien passe sin corona y galardón, ni el dexar de tantos reynos, sin le dar por ellos reynos y reynos tan bien dados que lleguen fasta la terçera y ahun quarta generación»). Fer-

43. Gualberto Fabricio de VAGAD, *Crònica de Aragón*, Saragossa, 1499, f. 155r.

ran va ser rei, doncs, pels seus propis mereixements i per la providència divina, perquè, en renunciar a la corona de Castella, mantenint-se lleial al seu nebot, Déu el recompensà amb els regnes de la Corona d'Aragó. Vagad, que mostra també una certa simpatia per la trista sort del comte d'Urgell (mort tan santament al castell de Xàtiva «que ganó mayor corona y alcançó más alto reyno que nunca el mundo dar le podiera, que la adversidad a la postre lleva más hombres a los reynos del cielo que el favor de prosperidad»), degué també conèixer les obres de Tomic i Turell o alguna altra crònica catalana, tant pel relat de les negociacions al Rosselló per a restaurar la unitat de l'Església, que acabaren amb la derrota de Benet XIII, com per la narració del conflicte entre Ferran I i la ciutat de Barcelona, que Vagad exposa de manera neutra, més —lleugerament— crític amb el rei que no amb els catalans:

Y queriendo por algún tiempo en ella [Barcelona] descansar, hovieron de nacer algunas diferencias entre los catalanes y los oficiales del rey, que los catalanes querían que el rey mismo pagasse algunas imposiciones que havia en Catalueña, de lo qual el rey se agravió mucho, porque no le sufría la criança de Castilla, ni ahun el derecho real, que el señor pagasse a los vasallos, y los oficiales del rey dessa causa no querían pagar, mas dar la honra del conocimiento dessas cosas al mismo rey. Los catalanes pretendían que por privilegio por los reyes de Aragón otorgado mostrarían que el rey y su gente havían de pagar. No lo pudo sufrir el rey, ni ahun desimular, que luego se mandó levar adelante. Partiósse muy despagado, siguiéronle gran pieça los cónsules, y queriendo llegar a le besar las manos, el rey no ge las quiso dar, mas tiró su camino y no paró fasta llegar a Ygoalada. Y ahí, con el trabajo grande, pesar y enojo que havia tomado, el mal se le agravió y la dolencia cargó tanto que las señales de la muerte començaron a le ahincar y a fazerle saber que su fin se allegava.⁴⁴

L'última gran crònica «medieval» que tracta del Compromís és la de l'humanista Lucio Marineo Sículo, nascut a Sicília el 1460, per bé que passà la major part de la seva vida a Castella. Ensenyà a la Universitat de Salamanca, s'encarregà de l'educació dels fills d'alguns nobles importants i formà part de la cort de Ferran el Catòlic, que el nomenà el seu capellà i cronista. Com a tal, va escriure *De laudibus Hispaniae* (1496), ampliada més tard en *De rebus Hispaniae memorabilibus* (1530), i *De Aragoniae Regibus et eorum rebus gestis* (1509), aquest últim llibre a instància dels diputats d'Aragó i traduït al castellà per Juan de Molina el 1524. La traducció, impresa a València, va precedida per una introducció —escrita encara en vida de l'autor— en la qual Molina no sols ens dóna detalls sobre les fonts documentals de Marineo i sobre el seu estil, sinó que confronta l'obra amb la de Vagad, que és només deu anys anterior a la de Marineo, però que —en la seva opinió— reuneix tots els defectes de les velles cròniques medievals enfront del rigor de la nova historiografia humanista:

El libro presente fue copilado por Lucio Marineo Sículo, en las letras de humanidad varón docto y de singular erudición. Compúsolo a requesta de los señores diputados de Aragón. Sacólo con toda verdad e fieldad de los muy auténticos originales que stan en el archiu de Çaragoça, Barçelona y otras partes. Proçede en él con harto mejor tiento y menos pasión que el reverendo padre fray Gauberte procedió en el suyo que desta misma materia escribió; el qual me perdone que justamente y con gran razón no es leydo y para siempre está sepultado en el rincón del universal odio cubierto con la piedra del olvido. Porque olvidándose-él de la verdad abusó de la pluma e hizo della un ventoso palo de ciego, no mirando que sus mesmos aragoneses a quien tanto procurava agradar son tan amigos de la verdad que viéndole tan desnudo della lo avien de aborreçer, como de hecho lo hazen...

44. Gualberto Fabricio de VAGAD, *Crònica...*, f. 160v-161r.

La raó d'una crítica tan severa és que

[...] con su fraylesca pasión e cólera indigesta de monge mal domado tanto s'estiende en la prolixa vanidad de prólogos, retratando y maldiziendo de los escritores que no dexa tiempo, tinta ni papel para la hystoria de los reyes que principalmente promete escribir. Y creyendo que la resplandeciente y verdadera virtud que ovo en los gloriosos reyes de Aragón tenía necesidad del humo y estruendo de sus vazías palabras, gasta el tiempo en buscar vocablos hinchados y retórica vana con que los notifique..., vendiendo por auténtico las hablillas y consejas de las viejas que caducan y cosas en fin que ni sin mucho error se pueden escribir ni sin muy mayor defender.⁴⁵

Tot i així, Marineo va escriure la seva crònica tenint al davant la de Vagad, la qual segueix de prop en el fil dels esdeveniments, però no en la seva interpretació. També devia conèixer l'obra de Valla, que cita, i segurament les cròniques de García de Santamaría i Pérez de Guzmán. De fet, la seva argumentació és la mateixa: el que importa de Ferran de Trastàmara no són tant els seus drets com els seus mereixements (en primer lloc, la seva lleialtat al seu nebot, el rei de Castella, el lloc del qual hauria pogut ocupar si hagués volgut), que l'han fet digne d'estimació a tot Espanya: «De tal manera que viendo las excelencias e maravillosas virtudes deste don Fernando, todos los pueblos d'España maravillosamente lo amavan, estimavan e acatavan.» Quin millor candidat, doncs, per al tron vacant de la Corona d'Aragó? «Por tanto, muerto su tío el rey don Martín, rey de Aragón, que de parte de la madre le era tío, estando él en Antequera, lugar del Andaluzía, fue llamado con embaxadores embiados por los principales d'Aragón para que viniessen a reynar y coronarse rey d'Aragón, assí porque él era hijo de doña Leonor, hermana del rey don Martín, poco avie muerto, como también por ser tan señalado en virtudes y grandezas.» Per a Marineo, com per als cronistes castellans, començant per García de Santamaría, els «principales» d'Aragó tenien clar des del principi a qui volien per rei, i el Compromís de Casp no va ser més que un tràmit per a complir amb la legalitat. La crònica l'aborda de manera asèptica, limitant-se a referir el nom dels pretendents al tron i dels nou compromissaris elegits pels regnes, insistint, això sí, en l'acceptació unànime de la decisió presa a Casp: «La sentencia destes fue conformemente por todos loada y aprovada, assí como si fuera una revelación embiada por Dios, por quanto las personas que la daban eran tenidos por varones sanctísimos y de mucha prudencia y concierto. Y assí, de consentimiento conforme de todos, fue don Fernando jurado y coronado rey de Aragón.»⁴⁶ El regnat de Ferran, en canvi, queda reduït a només dos fets, la revolta del comte d'Urgell (exposada de manera molt lacònica) i, sobretot, la retirada del suport al papa Benet XIII, sense que en cap moment hi hagi la menor reserva crítica a l'actuació del monarca.

La idea que van ser els «principales» d'Aragó els qui van cercar Ferran de Trastàmara perquè assumís la Corona apareix recollida en la *Crònica de España* del català Francesc Tarafa, que ja ni tan sols esmenta el Compromís. Lentament, des del final del segle xv (Miralles, Carbonell), havia anat imposant-se Espanya, la *Hispania* romana, com a marc referencial,⁴⁷ i els cronistes s'obligaven a ser més breus, més compendiosos, en la seva relació dels regnats, fins a deixar-los gairebé desfigurats. En el cas de Tarafa, canonge arxiver de la catedral de Barcelona, el seu *De origine et rebus gestis Regum Hispaniae* (1553), traduït al castellà el 1562 per Alonso de Santa Cruz, liquida el regnat de Ferran I en unes poques línies, resumides de la crònica de Marineo i, com he dit, sense fer menció ni tan sols de l'Interregne i la crisi dinàstica que portà a la sentència arbitrada de Casp.

45. Lucio MARINEO SÍCULO, *Crónica de Aragón*, trad. de Juan de Molina, València, 1524, f. IIIr-IIIv.

46. Lucio MARINEO SÍCULO, *Crónica...*, f. LIHIV.

47. Eulàlia DURAN, «Historiografía del Renacimiento», *Recerques*, núm. 40 (2000), p. 5-14.

Fue un príncipe espejo de toda virtud, y por tal es tenido en todos los pueblos de España, en tanto grado que, muerto don Martín su tío, rey de Aragón, fue llamado de los principales de Aragón para suceder en el reyno.⁴⁸

Per contra, el valencià Martí de Viciàna, que va escriure la seva crònica pocs anys després (1563), i que cita expressament Pere Miquel Carbonell com una de les seves fonts, no sols situa el Compromís de Casp en el centre de la seva relació del canvi dinàstic, sinó que atribueix un paper decisiu a sant Vicent Ferrer en la resolució del conflicte. Després d'estendre's en les dificultats dels compromissaris per a arribar a un acord i de contar l'estratagema del jurista Gener Rabassa, que es va fingir boig per a eludir la seva responsabilitat, Viciàna introdueix aquest episodi, narrat en to col·loquial, que no apareix en cap altre autor i que segurament degué ser una recreació de collita pròpia a partir del que tothom devia sospitar:

Los nueve juezes electos estuvieron detenidos en el castillo de Caspe por tiempo de treinta meses y siempre en discordia, hasta tanto que fray Vicente Ferrer un día les dixo estas palabras:

—Mira, no curéis más deteneros en acordar la sentencia, que la justicia da el derecho al infante don Ferrando de Castilla. Y esto e no otra cosa se hará, porque de lo alto procede y no de la tierra.

E como Vicente Ferrer era persona a todos accepta y puesto en predicamento de sancta persona, sus palabras fueron tan eficaces que no le pudieron contradecir. Y desde entonces todos los juezes le siguieron. Y assí acordaron la sentencia, porque el infante tenía más grados de parentesco de sangres en la pretención.⁴⁹

Amb tot, el gran historiador de la crisi successòria, el Compromís de Casp i l'entronització de la nova dinastia Trastàmara, com en general de la història de la Corona, és Jerónimo Zurita, que és qui en fixa la interpretació canònica en els seus *Anales de la Corona de Aragón*, escrits entre 1562 i 1580.⁵⁰ De Zurita, més que no pas directament de Valla, beuen tots els historiadors posteriors, tant si hi estan a favor com en contra, perquè molt pocs consulten de nou les fonts arxivístiques, i es limiten a coincidir o discrepar de l'argumentació del cronista aragonès, però sense aportar nous ingredients al relat. És veritat que el mateix Zurita és deutor de García de Santamaría i de Valla i que els segueix en molts punts —encara que en d'altres discrepa—, però no es pot negar el treball absolutament original, historiogràfic, arxivístic, de Zurita, en què trobem totes les claus per a la interpretació de la crisi successòria i del seu resultat final. Claus són, per exemple, l'èmfasi que posa en les faccions nobiliàries, en els bàndols o parcialitats, i en el fet que el comte d'Urgell, nomenat lloctinent general, es recolzi en Aragó en una de les faccions, la de «don Antonio de Luna, que era muy gran señor en este reino y el caudillo principal en todas las empresas del conde de Urgel», trobant-se així amb l'oposició del governador d'Aragó i el bàndol dels Heredia, per la qual cosa «no cesaba la guerra entre las partes con odio y enemistad terrible».⁵¹ Una altra clau és la renúncia al càrrec de governador general de tots els regnes, per la seva condició de pretendent al tron, exigida pels diputats de Catalunya. Amb això, Jaume d'Urgell no sols es despenia d'un important ressort que li hauria permès resoldre ràpidament la

48. Francesc TARAFA, *Crónica de España*, Barcelona, 1562, f. 161r.

49. Martí de VICIANA, *Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, ed. a cura de Joan Iborra, València, Publicacions de la Universitat de València, 2002, p. 184.

50. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, ed. a cura d'Àngel Canellas, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1966-1977.

51. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, llibre XI, capítol IV.

qüestió a favor seu, sinó que provocava un buit de poder que el deixava en mans de les faccions que dominaven les institucions. «Faltando la autoridad del príncipe que había de proveer del remedio en los bandos... y no se trataba entre ellos de medios para que, dejando sus diferencias, se juntasen para proveer en lo del bien universal, antes parecía que no contendían ya por sus respetos particulares, sino por cuál pondría rey en el reino.» Pitjor era, segons Zurita, la situació al regne de València, escindit entre els Centelles i Vilaragut, i amb el control per part d'aquests darrers tant del càrrec de governador com del govern de la ciutat de València, «la cual era poderosa para poner la ley que quisiese a todo el reino sino se valiese de fuerzas y gentes extranjeras» (com efectivament passà, amb l'entrada de les tropes castellanes de Ferran d'Antequera).

Com a historiador de raça que és, Zurita situa la crisi successòria dins un context crític més general, dominat pel Cisma d'Occident, i la por del futur, del resultat de l'Interregne, qualsevol que fos aquest, perquè tots serien negatius. «No se tenía ya temor de las islas de Cerdeña y Sicilia que se tenían por perdidas, sino de la misma libertad, pues era de temer que el vencedor había de poner la ley que quisiese, aunque fuese el legítimo y verdadero sucesor y el más piadoso y justo de los que se declaraban por competidores en la sucesión; porque de competencia y contienda entre tantos príncipes por la dignidad y corona del reino, no podía resultar sino quiebra de la libertad y nueva forma de reino en todo el gobierno.»⁵² Pel que fa als moments crucials, els dies o les hores prèvies i posteriors a la mort de Martí l'Humà, quan aquest hauria pogut nomenar el seu successor, o l'haurien pogut proclamar els membres del seu entorn o els representants de la ciutat de Barcelona i la Generalitat de Catalunya, com havien fet catorze anys abans, a la mort de Joan I, Zurita dóna la relació —seguint en part Valla, però ampliant la informació— de tots els qui entraven i sortien de la cambra del rei moribund: Ferrer de Gualbes, conseller de Barcelona, i Ramon Sescomes, protonotari del rei, de qui diu que havien estat elegits per «la corte de Cataluña»; el bisbe de Mallorca, també protonotari reial; Guerau Alemany de Cervelló, governador de Catalunya, i Roger de Montcada, governador de Mallorca, tots dos cambrers del rei; Pere de Cervelló, majordom del rei; Ramon de Sentmenat, cambrer, i Francesc d'Aranda, donat de la cartoixa de Portaceli, que eren del consell del rei; Lluís Aguiló, Guillem Ramon de Montcada i Gil Roís de Liori, governador d'Aragó, que temia per la seva vida a Barcelona. En aquell moment, resultà crucial que el governador de Catalunya convoqués parlament a Montblanc, davant l'oposició dels partidaris de Jaume d'Urgell, i que les dotze persones nomenades per a representar el Principat demanessin a aquest últim que renunciés al càrrec de governador general. En qualsevol cas, la dilació resultaria determinant per a soscarar les possibilitats del comte d'Urgell, ahora que s'incrementava la nòmina de pretendents.

Zurita es fa ressò ací de la versió d'Álvar García de Santamaría, segons la qual el rei Martí hauria pensat a oferir el regne a Ferran de Trastàmara i que, una vegada mort aquell, l'infant envià de seguida els seus ambaixadors a Barcelona. També individualitza els diferents actors polítics (els governadors dels tres regnes, els arquebisbes, l'alta noblesa, les faccions, el papa Benet XIII) i els seus interessos, per a relatar a continuació, molt detalladament, els moviments dels uns i dels altres, les guerres de bàndols, la reunió de parlaments de cada regne, prèvia a la reunió d'un parlament general que resoldria el conflicte, l'assassinat de l'arquebisbe de Saragossa, l'entrada de tropes estrangeres, la progressiva pèrdua de suport del comte d'Urgell, les pressions del regent de Castella, la guerra oberta al regne de València, la decisió de deixar en mans de nou compromissaris l'elecció del monarca, la batalla de Morvedre, l'elecció dels nou compromissaris (en la qual resultà determinant l'opinió del

52. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, llibre XI, capítol I.

governador i del justícia major d'Aragó, tots dos hostils al comte d'Urgell), la recusació de quatre compromissaris per part de la reina Violant d'Aragó, àvia d'un dels pretendents, Lluís d'Anjou, per considerar-los sospitosos de parcialitat i, encara, en alguns d'ells, per actuar en nom de Benet XIII; la votació dels compromissaris, la proclamació de Ferran de Trastàmara i la revolta del comte d'Urgell; les paraules «carregoses» del nou monarca en les Corts de Montblanc (seguint en aquest punt Pere Tomic); l'abandonament del suport a Benet XIII, i la irritació de Ferran amb la ciutat de Barcelona per les imposicions a què estaven sotmesos el rei i els oficials reials (de nou Tomic).

En Zurita hi és tot, i hi és molt més detallat que en qualsevol altre cronista. L'historiador aragonès reuneix tots els materials disponibles —cròniques anteriors, castellanques, catalanes, aragoneses i llatines, i documents d'arxiu—, els recicla, n'extrau els fets —i de vegades també les interpretacions— i els exposa de manera ordenada i precisa, minuciosa, fins al punt que esdevindrà, ja per sempre, l'obra de referència sobre el Compromís. En el futur, es podrà compartir o objectar la seva versió, però ja no s'aportaran més detalls al seu relat, a la seva exposició dels fets. Zurita, però, no és sols un cronista que es limiti a consignar els fets, o a presentar-los de manera més favorable o més negativa, sinó un historiador que pretén analitzar-los, entendre'ls, explicar-los, més enllà de la seva pròpia opinió o *partis pris*. I així, la seva posició clarament trastamarista no li impedeix expressar amb una certa objectivitat la inquietud de molts davant la possibilitat d'un monarca d'origen castellà:

Por otra parte aunque los más temían el reino y tiranía del conde si le usurpase por las armas, otros no amaban la confianza y ufanía de la nación castellana; y aborrescían el yugo y mando de los privados, y aquella forma y manera de gobierno a que se habían de reducir sus leyes y costumbres. Y esto les ponía mayor temor, cuanto entendían que el infante se había puesto en esta empresa no solamente confiado de su justicia, pero poniendo de su parte la autoridad y grandeza del rey de Castilla su sobrino.⁵³

Contínuament insisteix que no es tracta només d'una qüestió de dret o de justícia. Que si aquest hagués estat el cas, Frederic de Luna, el fill natural de Martí el Jove, hauria merescut la Corona; i que potser el comte d'Urgell també tenia millors drets. Però el jove orfe, preferit per Martí l'Humà i desemparat a la mort d'aquest, no disposava de valedors que fessin valdre els seus drets, i el segon va perdre els seus a causa de la seva poca prudència a l'hora de defensar-los. Al capdavall, el millor monarca seria el qui resultés més convenient per als regnes («la república»), el qui sabés jugar millor les seves cartes —en aquest cas, els seus formidables recursos financers i militars, gràcies al suport de Castella, el regne del qual era regent—, que per a Zurita no era altre que Ferran de Trastàmara.

Si se hubiera de hacer elección del que había de reinar en estos reinos —según la costumbre antigua del reino de los godos— a juicio de todas las naciones y gentes, ninguno de aquellos príncipes que compitieron por la sucesión se podía igualar en el valor y grandeza de ánimo y en todas las virtudes que son dignas de la persona real, con el que había sido declarado por legítimo sucesor, ni a la república convenía cosa más que fuese la justicia del que era más digno del reino, y con esto entrase pacíficamente en él contra la orden y costumbre de las gentes que dan la posesión al que es más poderoso y al vencedor.⁵⁴

Zurita és el primer i també l'últim gran historiador de la Corona d'Aragó, de la confederació en el seu conjunt. Després d'ell, les historiografies aragonesa i catalana es bifurquen i fins i tot s'oposen.

53. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, llibre XI, capítol LIV.

54. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, llibre XII, capítol I.

Totes dues insisteixen en la defensa de les lleis i les llibertats dels regnes de la Corona, del pactisme, i en les limitacions del poder reial. Però mentre els aragonesos continuen defensant la solució adoptada a Casp, que consideren compatible amb la defensa de les llibertats tradicionals, base de la identitat aragonesa, els catalans comencen a identificar amb el comte d'Urgell aquelles mateixes llibertats, cada vegada més encaixades dins el context de la nova monarquia hispànica. Aragó s'integrava molt més fàcilment que Catalunya dins el nou escenari peninsular, com posaria en relleu, el 1640, la revolta catalana.

A finals del segle XVI, l'aragonès Jerónimo de Blancas, successor de Zurita en el càrrec de cronista del regne, va molt més enllà que aquest en l'estigmatització del comte d'Urgell, el candidat dels catalans, afirma, alhora que atribueix el mèrit de la resolució de la crisi successòria a tres personatges clau, tots ells aragonesos: el governador del regne, Gil Roís de Liori; el justícia major, Juan Jiménez Cerdán, i el jurista Berenguer de Bardaixí, que són els qui van fer la llista dels nou compromissaris de Casp, presentats com a «centinelas y paladines de la libertad». En canvi, Jaume d'Urgell era un «hombre furioso», «de costumbres corrompidas», «de carácter arrogante y altanero», tot i que «la nobleza de su real alcurnia» i moltes altres virtuts físiques, que no morals, «deslumbraron a muchos, y más entre los catalanes, quienes creían ver personificado en el conde a cualquiera de nuestros antiguos reyes, modelo de fortaleza, tipo de constancia, fiel y exacta copia de las cualidades de un buen monarca». En els seus *Aragonensium rerum commentarii*, publicats el 1588, Blancas ens perfila tres partits: el de Frederic, que no sols era l'opció del rei Martí, sinó també de l'aparell d'estat, dels oficials que componien l'entorn reial («patrocinaban también esta causa todos los domésticos y familiares de palacio»); el del comte d'Urgell, secundat pels catalans; i el de l'infant de Castella, patrocinat pels aragonesos i que a la fi seria l'opció guanyadora. En morir el rei, desapareix o s'empetiteix l'aparell central i, amb ell, s'evaporen les possibilitats de l'infant Frederic. Només queden els regnes, cada un amb el seu candidat. Tot i així, no es tractava, segons Blancas, de reunir un parlament general de tots els regnes i acordar entre tots el nou monarca. No estaria bé deixar la resolució d'un assumpte de tanta envergadura en mans de tanta gent. «En ninguna manera pensaban fiar á las masas el conocimiento de un asunto tan arduo y dificultoso, reinando siempre tanta diversidad de pareceres en las deliberaciones de muchos, y no conociéndose nada más incierto que la opinión de la muchedumbre.» Millor si es deixava tot al criteri d'homes experts. «Pensábase en elegir de los tres estados un corto número de personas de talento, de integridad y de prudencia, que iluminasen y guiasen á todos los demás con el esplendor de sus consejos y doctrina. Ellos, y sólo ellos, apreciando primero hasta el último quilate en el peso de sus conciencias, como la más fiel de las balanzas, y no en un juicio popular, los derechos de cada uno de los competidores, debían fallar después á cuál de éstos habrían de tener por rey en adelante todos los estamentos y todos los países de cada reino.» A Jerónimo Blancas, un autor de finals del Cinc-cents, li resultava ja difícil d'acceptar l'eventualitat d'un monarca elegit pels seus súbdits, fins i tot si els electors es reduïen a una societat política ja tan restringida com eren les corts dels diferents regnes. Fidel al seu títol, l'obra de Blancas, al contrari que la de Zurita, se centra més en el regne d'Aragó, la «supremacia» del qual, diu, havia estat reconeguda pels altres estats de la Corona; per això, el procés se celebrà en una vila aragonesa, Casp, i van ser dos aragonesos, el governador, Roís de Liori, i el justícia, Jiménez Cerdán, els qui nomenaren els nou compromissaris, no sols els tres aragonesos, sinó els dels tres regnes:

Arreglado esto, únicamente restaba ya la elección de los jueces que habían de dirimir esta real contienda. En ello, al fin, consistía toda la importancia de esa empresa erizada de dificultades. Los

nuestros, en verdad, delegaron desde luego al gobernador y al Justicia para que hiciesen á su gusto el nombramiento. Y lo hicieron ellos, no ya sólo respecto de Aragón, para lo que únicamente estaban autorizados, mas también de Cataluña y de Valencia, nombrando las nueve personas, y tales, que inmediatamente fue su elección aprobada por los parlamentos con gusto particular y aplausos increíbles.⁵⁵

I nomenar els nou compromissaris que havien d'eleger el rei era tant com nomenar directament el rei. Des del mateix moment que s'acceptà la proposta dels nou noms, la partida estava guanyada. I això ho sabia Blancas, que per això atribueix la solució de la crisi als dos prohoms aragonesos. Fins i tot, afirma Blancas, la clau de tot el procés es podria dir que va estar en la ferma oposició del justícia, Jiménez Cerdán, al comte d'Urgell, que es donava ja per rei i al qual obligà a renunciar al càrrec de governador general.

Mas no se hubiera llegado á un resultado tan magnifico, sin los poderosos auxilios del Justicia de Aragón, que, inhibiendo al conde de Urgel el oficio de la gobernación general del Reino, allanó la mayor de las dificultades.⁵⁶

El fervor trastamarista que trobem en tots els cronistes anteriors es troba acompanyat, en el cas de Blancas, d'una animadversió contra Jaume d'Urgell encara més exacerbada que en tots els altres autors. Diluïda dins el marc de la monarquia hispànica, sobretot quan s'accentuà la pressió centralitzadora en la primera meitat del segle XVII, la Corona d'Aragó, encara viva jurídicament, no deixava de ser un record remot i boirós i, a mesura que cada un dels distints estats empenia un camí diferent en les seves relacions amb Madrid, també procedia a una recuperació i a una interpretació diferents del passat comú, i molt en particular de la crisi successòria i l'entronització de la dinastia Trastàmara. Mentre a Aragó i al País Valencià s'imposava la visió que n'havia donat Zurita (citats constantment per tots els cronistes posteriors), o fins i tot s'extremaven l'exaltació trastamarista i la reprovació dels urgellistes (com en el cas de Blancas o del valencià Diago),⁵⁷ a Catalunya anava prenent cos una lectura molt més crítica del Compromís de Casp, alhora que es reivindicava la figura del comte d'Urgell. Dos dels textos més representatius d'aquesta apreciació negativa de la sentència arbitrada a Casp i de Ferran I són *La fi del comte d'Urgell* i el *Llibre dels fets d'armes de Catalunya*, dues obres suposadament escrites al segle XV, però que en realitat van ser compostes al segle XVII, en plena crisi política entre el Principat i la monarquia espanyola. El segon text, atribuït a Bernat Boades, que l'hauria redactat

55. Jerónimo de BLANCAS, *Comentarios de las cosas de Aragón*, trad. de Manuel Hernández, Saragossa, 1878, p. 17.

56. Jerónimo de BLANCAS, *Comentarios de las cosas...*, p. 228.

57. En la seva semblança de fra Vicent Ferrer, el dominic Francisco Diago no sols defensa i lloa la destacada intervenció del seu confrare en el Compromís de Casp, sinó que fins i tot relata un improbable intercanvi de recriminacions entre el sant valencià i el comte d'Urgell, després de la derrota d'aquest. «Por este tiempo se andava tratando en Lérida lo que tocava al Conde de Urgel, y dada ya por el Rey la sentencia, lo sacaron de Lérida a diez de Deziembre deste año de mil y quatrocientos y treze y lo llevaron preso a Castilla. A la sazón escriben algunos que le salió al encuentro San Vicente para hazerle reparar en lo que le convenía, y que él en viéndolo no pudo detener la cólera de que yva tomado viéndose llevar preso a Castilla, y con ella le dixo que era un maldito hipócrita, que por sus intereses particulares le avía quitado el Reyno contra toda justicia, como mal hombre que era. “Vos, Conde (le respondió el siervo de Dios con la mansedumbre de Santo), soys el mal hombre, que tal día mataste a vuestro proprio hermano; y no avía Dios de permitir que un hombre de tan rota conciencia reynasse en Aragón”. Y como el caso avía sido tan secreto que, según el Conde pensava, ninguno tenía noticia dél, quedó de la reprehensión como asombrado, y començó desde entonces a dar en la cuenta de la mala vida que avía llevado.» Francisco DIAGO, *Historia de la provincia de Aragón de la Orden de Predicadores*, Barcelona, 1599, f. 195r. Montfar dirà més tard que la notícia procedeix del dominic valencià Vicent Justinià Antist. Vegeu la nota següent.

el 1420, en realitat va ser escrit pel frare Joan Gaspar Roig i Jalpí entre 1673 i 1675, més de trenta anys després de la revolta catalana i en el clima neoforalista dels últims anys dels Àustria. En canvi, el primer text, *La fi del comte d'Urgell*, que Giménez Soler atribuiria a l'arxiver barceloní Dídac de Montfar,⁵⁸ ha estat utilitzat per historiadors del segle xv català (entre els quals, Vicens Vives i Sobrequés Vidal) i la seva autenticitat continua sent debatuda, si no com una obra genuïna del Quatre-cents, sí almenys com l'ampliació i el desenvolupament, potser al final del segle xvi, d'un text inicialment compost al segle xv, potser en el context de la Guerra Civil. Això últim explicaria el seu to antimonàrquic i anticastellà. Tanmateix ni la llengua ni, sobretot, el llenguatge polític que empra l'autor es corresponen de cap manera amb els del segle xv, ni tan sols en els moments més àlgids de la revolta contra Joan II, que és quan pretén haver estat escrit:

La causa qui-m ha mogut en scriure tan llarga e tan difusament aquesta gesta, és estada perquè més fàcilment se puxe veure e verificar lo que damunt proposí, com diguí que lo peccat que la pàtria e lo rey no rebujaren cometre e perpetrar per la destrucció e mort de aquest comte, és causa principal per la qual nostre senyor Déu nos ha donada e-ns done aquesta tant fort plaga de guerra qui és sobre nosaltres...⁵⁹

Per a l'autor, no hi havia dubte que a Casp s'havia comès un frau —un «pecat», diu el text—, «...com lo regne se pertanyie a aquest comte de Urgell per dret e per justícia»,⁶⁰ que estaria en l'origen de la posterior Guerra Civil. Efectivament, argumenta *La fi del comte d'Urgell*, quan morí el rei Joan I, «los pròmens de Barcelona» de seguida proclamaren rei l'infant Martí, apartant de la successió les filles del rei; i quan el rei Martí s'estava morint, com que no tenia fills, nomenà el comte d'Urgell governador general, «com si fos un altre primogènit seu, a fi que, mort ell, lo comte se trobàs entre mans lo govern del regne e lo imperi». Però, aquesta vegada, les elits barcelonines no actuaren de la mateixa manera que catorze anys abans. «Veritat és, com avem dit, que li fou machinosament sostret per alguns pròmens de Barcelona en lo lloch de Sant Boy; e encara lo dit rey Martí lo aguera anomenat hereu en los regnes scismarins, sinó que per los pròmens de Barcelona fou maxinosament desviat, segons ja demunt és tocat.»⁶¹ No hi ha dubte, per a l'autor del text, que el comte d'Urgell havia estat víctima d'una maquinació, en l'origen de la qual hi hauria el patriciat urbà de Barcelona, per raons que no s'expliquen. En qualsevol cas, la solució adoptada a Casp es va fer en «evident desheret de aquest comte de Urgell, qui per la línia recta e legítima masculina devallave de aquells primés e majors comtes de Barcelona e reys de Aragó, catalans vertaders, e mostrave e representave la fas e lo ésser de aquells, car era estat engendrat e propagat, per legítima successió, de la sanch e substàntia de aquella».⁶² En comptes d'això, és a dir, d'un rei català, s'havia elegit «un home strany, de stranya nació, dispar a la llengua nostra, e a nostres costumes, no tant solament dessemblant, mas del tot con-

58. No sembla que Montfar en fos l'autor, encara que sí que estava familiaritzat amb el tema, ja que va escriure una *Historia de los condes de Urgel*, publicada dos segles més tard per Pròsper de Bofarull (vol. ix i x de la *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1853), i també, sembla, una *Historia del conde de Urgel Jaime el Desdichado*, inèdita.

59. *La fi del comte d'Urgell*, ed. a cura de Xavier de Salas Bosch, Barcelona, Barcino, 1931, p. 97. Sobre l'autenticitat d'aquest text, vegeu, a més de l'article citat de Jaume Riera i Sans, que el considera un fals, el llibre de Mar BATLLE, *Patriotisme i modernitat a 'La fi del comte d'Urgell': una aproximació a les fonts de l'obra, l'anònim autor i l'historiador Jaume Ramon Vila*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.

60. *La fi del comte...*, p. 100.

61. *La fi del comte...*, p. 101.

62. *La fi del comte...*, p. 105.

trari, e qui naturalment havia en odi los catalans, e qui avia en avorrició tot lo poble rich e franch e libert, com lo nostre en aquell temps era».⁶³

Car, certament, tostemps ha agut e ha natural odi la nació castellana nostra nació catalana, e tostemps los prínceps de aquella natió sots si han tinguts los pobles que han senyoreyat, subjectes sens alguna libertat, pobres e menyspreats, e en forma que no gozen portar un coltell a la correa, ne gozaven dir que Déu fos en lo cel, ne gozen, ne menys poder, dir que res hayen, sinó solament lo que los magnats posseyr los permeten, ne encara las mullers, si aquells las cobeyan.⁶⁴

Els problemes començaren ja des del primer moment, des de l'entrada del rei a Barcelona: «Ab lo rey entraren en Barcelona alguns cavallés e hòmens d'onor e de baixa condició, castellans, grans lladres, qui, volents viure en aquella ciutat a la castellana, no rebujaven entrar per los obradós dels menestrals o per las botigues dels mercadés, e, fingint-se que volien comprar, asseyaven de robar quant podien.»⁶⁵ Tant aquest blasme de la soldadesca castellana com l'oposició «nacional» entre Jaume d'Urgell i Ferran I, i entre Catalunya i Castella, semblen més propis del segle XVII que no pas del XV, encara que alguns autors consideren que la demonització de Joan II, a qui s'acusa de ser l'autor intel·lectual i material de la mort del comte d'Urgell al castell de Xàtiva, s'explicaria per l'hostilitat contra el tercer monarca Trastàmara durant la Guerra Civil, i, per tant, el text podria haver estat redactat a la segona meitat del Quatre-cents. En qualsevol cas, el seu «falsificador», o, si fem cas de les seves afirmacions, simplement el seu compilador, el prevere barceloní Jaume Ramon Vila, en el pròleg que va escriure el 1624, deixava clar no sols la seva admiració pel «desdixat» comte d'Urgell, sinó també la seva visió negativa dels Trastàmara (en particular, de Joan II, «que no parà fins que de sas pròpries mans li llevà la vida, estant pres lo comta en lo castell de Xàtiva») i dels castellans en general:

Per haver tractat molts autors de la declaració que-s féu en la vila de Casp, del regne d'Aragó, de la persona del infant don Ferrando de Castella en rey de Aragó, per mort del rey don Martí, últim rey català de aquest regne, en competència de altres pretessors, en particular de don Jayme de Aragó, comta de Urgell, segon de aquest nom, llegítim e vedader successor del dit regne; y per ésser estats poch, o apenas ninguns authors, qui diffusa y particularment àjan bolgut tractar, ni menos referir, en las històrias, del agravi que en aquests desdixat comta se féu, y per consegüent a tota la Corona de Aragó, en dexar de el·legir rey al qui tant de dret, sanc y justícia li tocava, com era en aquest comta, conforme manifestament se prova per las històrias y genealogias dels reys de Aragó y comtas de Barcelona, y altres drets que ell y tenia, y elegir al més remot y a qui menos se li devia, com era lo infant don Ferrando de Castella. Ni, menos, voler tractar en sas històrias, estos autors, de las crueltats que lo rey Ferrando y los castellans qui ab si aportà quant vingué a regnar, usàran y féran no sols contra la persona y béns del comta...⁶⁶

63. *La fi del comte...*, p. 120.

64. *La fi del comte...*, p. 121.

65. *La fi del comte...*, p. 51.

66. *La fi del comte...*, p. 159. Jaume Ramon Vila diu que vol suplir la falta dels historiadors que «no an volgut referir, ni menos comptar, las soberqueries, desacatos y barbaritats que usaren los castellans qui ab estos reys vingueren de Castella, axí en la persona del comta d'Urgell com ab alguns poblats y naturals d'estos nostros regnos de la Corona de Aragó». Una afirmació similar a la que fa també en el pròleg que va escriure a la crònica de Jaume I, el 1619. Vegeu Josep PICH I MITJANA i Antoni SAUMELL SOLER, «Jaume Ramon Vila i la defensa de la historia de Catalunya i del català a principis del segle XVII», *Recerques*, núm. 32 (1995), p. 71-77.

No es tractava només de l'enorme injustícia que s'havia comès amb Jaume d'Urgell, sinó de la subjecció a una monarquia estrangera i depravada, com la dels Trastàmara, capaç de matar amb les pròpies mans, i, finalment, a una nació també estrangera («stranya nació»), Castella, enemiga de la llibertat en general i de les llibertats catalanes en particular. I si Jaume Ramon Vila ho escrivia, o ho compilava, al segle XVII era, segons afirmava, per a contrarestar les obres dels historiadors castellans (cita en concret el basc Esteban de Garibay y Zamalloa, autor de *Los quarenta libros del Compendio Historial de las crónicas y universal historia de todos los reynos de España*, escrits entre 1556 i 1566 i publicats a Anvers el 1570-72), que imposaven una visió castellanista de la història peninsular.⁶⁷ La seva empresa historiogràfica, original o compiladora, se situava, doncs, enmig d'una lluita ideològica pel control del passat, per la manera de presentar i interpretar la història —en aquest cas, de dos segles abans— per tal de servir millor els interessos polítics i ideològics del present.

En aquest mateix context de «guerra» d'història se situa el *Libre dels feyts d'armes de Catalunya*, escrit i publicat els anys 1673-1675 per Joan Gaspar Roig i Jalpí, però fent-lo passar per un text de 1420 i atribuint-ne l'autoria a Bernat Boades. El fals Boades, com ja havien fet altres autors abans que ell, responsabilitza de la crisi successòria, en primer lloc, el rei Martí l'Humà —que bé podria «aver stalviat lexant senyalat en son testament qui après d'ell fos rey d'Aragó, pus prou lo'n faé recordar la noble ciutat de Barcelona; mes ell no-u vol lexar declarat, lo qual fo causa de molts grans dampnates»— i, en segon lloc, el papa Benet XIII, més interessat a mantenir-se al tron pontifici que a vetllar pel bé i la utilitat del país:

E que us diré dels debats e grans brugits, e desinquietuts que se'n varen moure no solament dintre de Catalunya, d'Aragó e de València, sinó també en altres bandes de la Chrestiantat, sobre aquest faeit de la successió dels desús dits reyalmes e comptats? Car molts hi pretenían, e'l papa Benet avia més gran sguart de faer son pro per mantenir-se'n, que'l bé e utilitat d'aquesta terra; car ell co-bejave aver un rey en Aragó faeit per ell, que li'n degué lo ésser rey, per ço que per obligació lo'n mantengués en lo papat.⁶⁸

El candidat més sòlid i que tothom donava per rei era el comte d'Urgell —«E bé se'n creya que'l vertader succehidor era lo desús dit Jacme»—, i si no va guanyar el tron va ser per la intercessió de fra Vicent Ferrer —«lo qual és hom de molt santa vida e agut de tots en gran opinió de gran santedat (e certament, quant preyca, apar que'n sia l'apòstol monsenyer sant Pau, o un altre dels sants apòstols de Jesuchrist), que li digué “que nostre Senyor no volia que'n fos rey d'Aragó, car ell avia faeit morir a un frare seu per ésser compte d'Urgell, e faé morir al archabisbe de Zaragoza, appellat Garcí de Heredia, per ço com li'n contradeia en lo feit de la sua pretensió del reyalme d'Aragó”».⁶⁹ I això, el coneixement que sant Vicent tenia de la participació del comte d'Urgell en la mort del seu germà —l'altra mort era més coneguda—, el fals Boades només podia saber-ho si havia llegit Diago o la mateixa

67. *La fi del comte d'Urgell* també pot ser vista, com suggereix Ramon Grau, com el mirall invers de l'hagiografia de Valla: «El sinistre retrat de Ferran I, directament contraposat a la gloriosa pintura de Lorenzo Valla i destinat a manifestar el caràcter criminal de l'absolutisme monàrquic *ab origine*, posa en relleu, per contrast, la virtut dels consellers municipals, que s'entesten a obtenir que el rei respecti escrupolosament els costums polítics.» Ramon GRAU I FERNÁNDEZ, «Joan Fiveller, Ferran I i les imposicions municipals de Barcelona. Repàs a un mite històric», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 2-3 (1997), p. 53-99 (p. 79).

68. Bernat BOADES, *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, vol. v, ed. a cura d'Enric Bagué, Barcelona, Barcino, 1948, p. 75-76. La citació anterior, dins del paràgraf, és de la p. 73.

69. Bernat BOADES, *Libre de feyts...*, citacions de les pàgines 77-78.

font que aquest. Jaume d'Urgell, tot i tenir més drets, no va ser rei pels seus propis pecats, però el fet que l'elecció recaigués en el regent de Castella va desplaure molta gent, «axí d'Aragó e de València com de Catalunya, mes emperò qui més se'n és enujat són los catalans, car tots cobejaven aver rey de la mateixa casa dels comptes de Barcelona per línea masculina, qual era lo dessús dit En Jacme, comte d'Urgell».⁷⁰ El Compromís de Casp no sols va desagradar els catalans, sinó que tingué conseqüències catastròfiques per al Principat:

E d'aquesta determinació se'n han seguits molts grans dampnatges en Catalunya, per ço que el desús dit rey En Ferrando no sabia les lleys e privilegis de Catalunya, e a ell e ls seus castellans, qui non són enfranquits axí com nós ho som, per la gran valor dels nostres e gran bonea dels comptes de Barcelona e après dels reys d'Aragó, los paria mal de la nostra gran libertat; per lo qual, com tots los que vui són en Catalunya ho saben molt bé, se'n han succehit molts desastres, de moltíssimes croel-tats que se'n han faeitas.⁷¹

El *Llibre dels fets d'armes de Catalunya* reproduïx tots els episodis reportats per Tomic i Carbonell (les primeres Corts de Ferran I, la deposició de Benet XIII, el conflicte amb Barcelona poc abans de la mort del rei), magnificant-los i recreant els discursos pronunciats pels representants de la ciutat de Barcelona i la Diputació de Catalunya en defensa de les llibertats del Principat. El fals Boades no sols no és antitrastamarista, sinó que és fins i tot elogiós amb Ferran I —«E bé és ver que, si ell més agués viscut, seria stat un dels senyors reys d'Aragó e comptes de Barcelona més ben volents dels catalans»—,⁷² perquè no és tant la qüestió dinàstica la que el preocupa, com la política, la reivindicació del caràcter pactista de la Corona, amenaçat pels aires autoritaris de la monarquia absoluta.

El segle XVII, tan marcat per la Guerra dels Segadors —i les guerres de separació de Portugal i els Països Baixos de la monarquia hispànica—, també va veure, a Aragó i a Catalunya, una historiografia menys combativa nacionalment i menys polaritzada entorn de la interpretació del Compromís de Casp i de l'adveniment dels Trastàmara. És el cas del jesuïta aragonès Pedro Abarca, catedràtic a la Universitat de Salamanca i autor de l'obra *Los reyes de Aragón en anales históricos*, publicada en 1682-1684, una síntesi històrica que arriba fins al regnat de Ferran II. Sorprenentment, l'obra d'Abarca no sols s'aparta de l'antiurgellisme i trastamarisme vehements de Blancas i altres autors anteriors, amb una major moderació en les seves apreciacions, sinó que és plena de lloances a la «nación catalana» per la seva actuació durant el conflicte. Per a Abarca, l'origen de tot es trobava en la indecisió de Martí l'Humà a l'hora de nomenar un successor, o, més aviat, de confirmar Jaume d'Urgell, que era el candidat «natural». Martí havia estat un bon rei, però «empezó a ser peor rey desde su muerte... porque la porfia de no declarar sucesor, siendo tan fácil y natural nombrar al Conde, le hizo perniciosísimo rey (qual no le tubo la Corona) por los disturbios, guerras y todo género de males que de aquél pertinaz capricho vinieron a estos reynos».

La causa de la indecisió del monarca, i de la seva animadversió al comte d'Urgell, era la seva inclinació pel seu nét Frederic, per a qui volia aconseguir almenys el regne de Sicília, i amb aquest motiu agitava l'espantall de Ferran de Trastàmara, un candidat temible però sense possibilitats reals: segons Abarca, el rei Martí «intentaba con tan poderoso competidor al conde de Urgel, que entre los otros se

70. Bernat BOADES, *Libre de feyts...*, p. 79-80.

71. Bernat BOADES, *Libre de feyts...*, p. 80-81.

72. Bernat BOADES, *Libre de feyts...*, p. 96.

juzgaba por mejor, y sacar de esta confusión por los menos el reyno de Sicilia para su nieto». ⁷³ Però el monarca podia veure que «en el juicio común... era preferido el conde de Urgel, como quien descendía por vía legítima de varones de la casa real». ⁷⁴ Mort el rei i en quedar la Corona sense successor declarat, els regnes restaren sumits en discòrdies internes i guerres de bàndols, amb la sola excepció de Catalunya, que va saber prendre la iniciativa: «Pero en tanta avenida de peligros no podemos negar a la nación catalana la mayor alabanza, porque se opuso a ellos la primera: supo nadar sobre las pasiones de las parcialidades, y dio con su exemplo y autoridad la mano a los aragoneses y valencianos, que se anegaban. Cataluña, pues, aunque fenecieron las cortes con la muerte del rey, nombró por el derecho de las gentes y de la naturaleza doze personas que cuidassen de la paz y de los otros bienes de la patria.» ⁷⁵

Tot i així, la solució propugnada pel Principat, la celebració d'un parlament general de tots els estats de la Corona, va ser finalment desestimada pels aragonesos (liderats pel justícia major, el governador del regne i el papa Benet XIII) i substituïda per l'elecció d'una comissió d'experts que examinés els drets de cada pretendent. Els catalans acceptaren, però per a penedir-se'n més tard, ja que l'elecció de Ferran I i la trista sort del comte d'Urgell no van fer sinó confirmar «a gran parte de la nobleza catalana el arrepentimiento ya inútil de averse arrojado a la necesidad de que en un instante pudiesen nueve hombres de letras sacar la corona (que se conquistó con tantas armas y victorias) de aquella militar varonía, que por casi seis siglos tuvo y llenó de glorias al Principado». ⁷⁶ Sant Vicent Ferrer es va haver d'esforçar molt a justificar l'elecció del nou monarca i a lloar els seus mereixements, «pero nada bastó para borrar la afición común para con el Conde, y la descubierta afición de que en fin llegaban a ser gobernados por príncipe de otra nación». ⁷⁷ En tot cas, agradi o no, això va ser el que Déu —a través de fra Vicent Ferrer, que no era jurista, però sí sant— va voler, i cal acceptar-ho. I això és el que fa Abarca, que tanca la seva relació amb un elogi de Ferran I, a qui presenta com a «héroe de su siglo», sobretot per la seva actuació anterior a Castella i Antequera, i el breu regnat del qual resumeix en unes poques pàgines, sense obviar, però sense magnificar ni comentar tampoc, els conflictes amb els catalans, ja reportats pels cronistes anteriors.

Al Principat, apareguren durant els mateixos anys o poc abans, en els moments més àlgids de l'enfrontament amb Castella, moltes obres de caràcter propagandístic, la majoria en castellà, però algunes també en llatí, amb la intenció de donar una imatge positiva i més conciliatòria de Catalunya i de la seva contribució innegable al projecte espanyol. Síntesis històriques o descripcions encomiàstiques com *Cataluña ilustrada*, d'Esteve de Corbera, escrita en el primer terç del segle XVII però publicada a Nàpols el 1678; la *Crónica universal del Principado de Cataluña* de Jeroni Pujades, composta també a la primera meitat del Sis-cents; els *Annales Cathaloniae* de Joan Lluís de Montcada, també de la mateixa època; la *Noticia Universal de Cataluña* de Francesc Martí i Viladamor, publicada a Barcelona el 1640; i la *Crisi de Cataluña hecha por las naciones estrangeras* de l'olotí Manuel Marcillo, publicada també a Barcelona el 1685. Algunes d'aquestes obres, tan pretensioses que comencen amb la creació del món, només arriben fins a l'alta edat mitjana o el regnat de Ramon Berenguer IV, com és el cas de les dues primeres; unes altres, com la de Montcada, segueixen puntualment Valla, Zurita, Mariana, Blancas i Diago, sense aportar res de nou o d'interès; i unes altres, com la de Marcillo, són una exaltació de les virtuts dels catalans enfront dels atacs de què van ser objecte després de la Guerra

73. Pedro ABARCA, *Los reyes de Aragón en anales históricos*, vol. 2, Salamanca, 1682-1684, p. 165.

74. Pedro ABARCA, *Los reyes de Aragón...*, f. 165v.

75. Pedro ABARCA, *Los reyes de Aragón...*, f. 166-166v.

76. Pedro ABARCA, *Los reyes de Aragón...*, f. 173v.

77. Pedro ABARCA, *Los reyes de Aragón...*, p. 174.

dels Segadors. L'únic que aporta una perspectiva nova i interessant és Martí i Viladamor, per a qui, tant a Casp com al segle XVII, «el condado de Barcelona era electivo y no competía por sucesión». En primer lloc, diu, l'elecció de Ferran provocà «el disgusto de muchos, y en particular de los catalanes, que se espantaron mucho, como dice Çurita, de ver repelido al conde de Urgel», en ser aquest descendent per línia masculina dels reis d'Aragó, mentre que el candidat castellà ho era per línia femenina. En tot cas, no era això el que realment importava:

No me meto en averiguar la verdadera disposición de derecho, según las leyes de la sucesión, porque es punto de grave discusión en el qual más aventajadas plumas han naufragado; mas considero con Çurita la gloria y renombre de los condes de Barcelona, que por más de quinientos años avía durado por línea de varones, desde el primer Vuifredo conde de Barcelona, cuyos sucesores que entraron en la possessión del reyno de Aragón, avían puesto sus vidas por tantos siglos en las guerras de una tan cruel y larga conquista, para que en una hora nueve personas de diferentes profesiones y naciones diesen su condado y el reyno, que se avía conquistado por las armas con la sangre de tantos reyes y príncipes, a un extranjero.⁷⁸

El comte de Barcelona, afirma Viladamor, ho és per elecció i no per successió. I així Felip IV, el monarca regnant quan escriu la seva obra, és comte de Barcelona «no por el derecho de sucesión a sus mayores en virtud de la primera elección que hizieron los catalanes de Carlo Magno, sino que lo es por nueva y voluntaria elección que han hecho los catalanes de su real persona con la admisión del juramento que les tiene prestado de guardarles todas sus leyes, costumbres y libertades».⁷⁹ Cada nou comte de Barcelona és elegit pels catalans, perquè l'elegeixen quan aquest jura les lleis i llibertats catalanes. Això ho sabia fra Vicent Ferrer, «que como santo no ignorava la verdad que los demás ignoravan, esto es, que el condado de Barcelona era electivo y no competía por sucesión», però el sant valencià s'ho va callar, «porque si lo descubriera fuera possible que los catalanes, que estaban aficionados al conde de Urgel, le huvieran elegido», i per això «encaminó su voto por la sucesión», per bé que, «quando advirtió en los catalanes su disgusto [per la votació favorable a Ferran de Trastàmara], entonces para su consuelo les dixo en el sermón [en què justificà la sentència arbitrada a Casp] que, si se huviessse de dar el condado de Barcelona por elección, devía ser preferido como más digno el infante don Fernando».⁸⁰ Els catalans, en tot cas, sí que eren conscients del caràcter electiu dels seus comtes, perquè quan, poc després de Casp, el fill de Ferran I es va mostrar displicent amb les seves lleis i privilegis:

Dixeron al dicho príncipe unas palabras considerables: «Que no estava aún seca la tinta de los instrumentos de la declaración de la sucesión del reyno, y ya se procedía contra sus leyes y costumbres», insinuando en las dichas palabras que aún podían borrar la tinta de los instrumentos de la dicha declaración, dexando de admitir al príncipe por sucesor del rey don Fernando, y eligiendo el que más conveniente les pareciesse.⁸¹

D'una generació posterior a Francesc Martí i Viladamor i a Joan Gaspar Roig i Jalpí (el fals Boades), que havien viscut tots dos la Guerra dels Segadors, és Narcís Feliu de la Penya, que va viure la

78. Francesc MARTÍ I VILADAMOR, *Noticia universal de Cataluña*, Barcelona, 1640, p. 89.

79. Francesc MARTÍ I VILADAMOR, *Noticia universal...*, p. 92-93.

80. Francesc MARTÍ I VILADAMOR, *Noticia universal...*, p. 90.

81. Francesc MARTÍ I VILADAMOR, *Noticia universal...*, p. 91-92.

Guerra de Successió i que el 1709, poc abans de morir, publicà l'obra per la qual ens és més conegut, els seus *Anales de Cataluña*.⁸² Feliu de la Peña era un austriacista convençut, partidari d'una major participació de Catalunya dins del projecte espanyol, i això el fa ser més matissat en les seves apreciacions sobre el Compromís de Casp i la dinastia Trastàmara, que defensa tant enfront del comte d'Urgell com, més tard, durant la Guerra Civil. Per al tema que ens ocupa, les seves fonts principals són Valla i Zurita, però també Tomic, Carbonell, Diago i Abarca, a més de documents de primera mà de l'Arxiu Reial i de l'Arxiu Municipal de Barcelona, entre d'altres. Com aquests autors, tampoc ell no té dubtes que qui tenia millors drets a la successió dels regnes era el comte d'Urgell (i, en tot cas, hi havia molts altres candidats per davant de Ferran I). El 1396, a la mort de Joan I, la ciutat de Barcelona havia actuat ràpidament, proclamant rei l'infant Martí i participant-ho de seguida a la Generalitat i als altres regnes (p. 339). En canvi, el 1410, ni Barcelona ni la Generalitat actuaren de manera tan diligent, entre altres coses pel desig del moribund rei Martí de nomenar successor el seu nét Frederic, a la qual cosa —diu Feliu— s'oposaven els catalans i els altres regnes de la Corona, que s'inclinaven pel comte d'Urgell; va ser el mateix Martí qui donà ales a la candidatura de Ferran de Trastàmara com a mesura de pressió per tal que els catalans acceptessin el seu nét (p. 369). Si, finalment, va ser elegit el regent de Castella, va ser per «elección de Dios», per la indignitat de Jaume d'Urgell en haver assassinat el seu germà (Diago), i també perquè el va votar un dels compromissaris catalans, Bernat de Gualbes, ja que l'elecció no hauria estat vàlida si a Ferran de Trastàmara no l'haguessin votat representants de tots tres regnes. Fins a Casp, diu Feliu de la Peña, Catalunya va ser urgellista, i ell mateix també considera que era el comte d'Urgell qui més drets tenia per a ser coronat rei, però una vegada elegit Ferran de Trastàmara, Catalunya va ser lleial al nou monarca i, per tant, contrària —com ho és també l'autor— a la revolta del comte. La visió de Feliu de la Peña del passat històric, i en concret de la crisi successòria —que troba ben resolta amb la sentència arbitrada a Casp i l'entronització dels Trastàmara—, passava per un millor encaix de Catalunya dins Espanya, sobretot ara que començaven a fer-se visibles els primers signes d'un redreç econòmic.

Els il·lustrats del segle XVIII substituïran els arguments polítics per nous ingredients, de caràcter econòmic, que seran represos més tard, al segle XX, per Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar. Així, Jaume Caresmar dirà que, amb el rei Martí, «murió también o se extinguió no poco la gloria, la opulencia y la grandeza» de Catalunya. En realitat, ni Caresmar ni Antoni de Capmany, impulsors del pensament econòmic a la Catalunya del Set-cents, no es refereixen específicament al Compromís ni al que suposà la nova dinastia Trastàmara. Les seves apreciacions històriques són més generals, i discrepants, ja que, mentre Caresmar tractava de demostrar la decadència demogràfica del Principat des de l'edat mitjana, Capmany sostenia tot el contrari.⁸³ D'altra banda, la seva preocupació no era solament eco-

82. Narcís FELIU DE LA PENYA, *Anales de Cataluña y epílogo breve de los progresos, y famosos hechos de la nación catalana, de sus santos, reliquias, conventos y singulares grandezas; y de los más señalados y eminentes varones, que en santidad, armas y letras han florecido desde la primera población de España año del mundo 1788, antes del nacimiento de Cristo 2174, y del Diluvio 143 hasta el presente de 1709*, Barcelona, 1709, 3 v. Les pàgines citades en el paràgraf corresponen al tom 2.

83. Jaume CARESMAR, *Disertación histórica sobre la antigua población de Cataluña en la Edad Media*, més coneguda com *Carta al barón de la Linde*, escrita el 1780 però publicada el 1821; nova edició, amb pròleg de Joan Reglà, Barcelona, Associació de Bibliòfils de Barcelona, 1959; Antoni de CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, 1779-1792, 4 v. (edició facsímil, amb pròleg de Josep Fontana, Barcelona, Alta Fulla, 2001). Vegeu també Marina GARÍ, Raimon MASDÉU i Manuela URBINA, «Jaume Caresmar. L'home i la seva obra», *Manuscrits*, núm. 10 (1992), p. 331-371. I també, Jaume CARESMAR, «Consistencia antigua y moderna de Cataluña, en la que se prueba ser en lo antiguo más poblada, rica y abundante que hoy», a JUNTA DE COMERÇ DE CATALUNYA, *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña*, ed. a cura d'Ernest Lluch, Barcelona, Alta Fulla, 1997.

nòmica, sinó també política, com mostra aquest elogi que fa Campany —nascut al si d'una antiga família austriacista— de la constitució de l'antiga Corona d'Aragó:

No presento el estado político de la Corona de Aragón por modelo perfecto de una Constitución, tal como acaso necesitan los pueblos para alcanzar y afianzar la última felicidad y libertad del hombre en sociedad [...]. Lo presento para mostrar al mundo poco instruido de nuestra antigua legislación hasta qué grado de libertad llegaron las provincias de aquella corona en siglos que hoy se le quiere llamar góticos, por no decir bárbaros, y cual en aquellos tiempos no había gozado ninguna nación en un gobierno monárquico.

Era la pròpia nació la que

[...] se imponía los tributos, y se los administraba..., daba dinero y daba hombres; jamás los reyes carecieron de recursos para resistir u ofender a los enemigos... Y así perseveró, invulnerable hasta que las armas de Felipe II en Aragón, y las de Felipe IV en Cataluña, intentaron darle algunos asaltos; y últimamente, las de Felipe V la derribaron con mayor poder, por aquel derecho de conquista que se atribuyó con la guerra de sucesión.⁸⁴

En tot cas, a pesar d'aquesta reivindicació de l'antiga constitució política del Principat i de l'origen austriacista d'alguns d'aquests autors, l'austriacisme polític era ja, a partir dels anys quaranta del segle XVIII, un mer record. Els il·lustrats catalans havien anat acostant-se de mica en mica als Borbons, i en les seves obres, però també en les actes de la Junta Particular de Comerç o de la Comissió de Fàbriques, en els discursos de l'Acadèmia de Bones Lletres o de l'Acadèmia de Medicina, hi constatem, com apunta Roberto Fernández, una aspiració doble: «espanyolitzar» Catalunya i «catalanitzar» Espanya.⁸⁵

El segle XIX començà amb un relat neutre dels fets, que continuava i accentuava encara més el discurs desapassionat de la Il·lustració. Ni l'arxiver Pròsper de Bofarull, impulsor de la publicació de la *Colección de Documentos Inéditos de la Corona de Aragón*, que s'iniciaria justament amb les actes dels parlaments de l'Interregne entre la mort de Martí l'Humà i l'entronització de Ferran I (1847), ni el valencià Vicent Boix, un dels millors exponents de la historiografia romàntica i tan inflammat en altres ocasions, s'aparten gaire del que s'havia constituït ja com la versió canònica de l'episodi, amb a penes lleugeres variacions: els millors drets del comte d'Urgell, «a quien muchos creían pertenecerle de rigurosa justicia la sucesión por su proximidad y varonil descendencia», la seva escassa habilitat

84. Antoni de CAPMANY, *Práctica y estilo de celebrar cortes en el reino de Aragón, principado de Cataluña y reino de Valencia y una noticia de las de Castilla y Navarra*, Madrid, Imprenta de Don José del Collado, 1821 (obra publicada pòstumament, que l'autor havia escrit el 1809).

85. Espanyolitzar Catalunya en un sentit cultural i polític, «assumint el castellà com a llengua culta, oficial i unitària, que expressava simbòlicament la pertinença a una entitat política comuna i superior, que era la monarquia hispànica», cosa que no era incompatible «amb l'existència del fet diferencial català i amb l'ús universal del català..., que va continuar gaudint d'una presència social hegemònica», i catalanitzar Espanya en un sentit econòmic, «en el desig que adoptessin els bons costums de la vida empresarial catalana... per tal d'aconseguir arreu del territori de la monarquia la prosperitat econòmica i social ja abastada, segons ells mateixos, pels catalans... D'alguna forma equivalia a proposar que Catalunya encapçalés la innovació econòmica hispana, tot acceptant que la direcció política fos d'una manera natural a Madrid». Vegeu Roberto FERNÁNDEZ, «Catalunya dins l'Espanya de l'absolutisme borbònic», conferència de l'Onze de Setembre de 2011, Lleida, <www.paeria.es/arxiu/noticies/Document_cat_9123.pdf>. Vegeu també Ernest LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840)*, Barcelona, Edicions 62, 1973; Joaquim ALBAREDA, «L'austriacisme i l'alternativa catalanoaragonesa, segons Ernest Lluch», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 12 (2001), p. 9-26.

per gestionar les seves majors possibilitats, les tropes militars del candidat castellà, l'actuació interessada de Benet XIII, la intervenció determinant de sant Vicent Ferrer, l'acceptació general de la sentència de Casp, les virtuts de Ferran I...⁸⁶ Però pels mateixos anys que Bofarull i Boix donaven la seva visió relativament asèptica del Compromís, s'obria pas una nova apreciació més crítica, que reprenia alguns dels arguments dels propagandistes polítics del segle XVII, en particular els que es referien a les conseqüències de l'entronització dels Trastàmara sobre les llibertats polítiques catalanes. N'és una bona prova el llibre que va escriure per a una col·lecció de guies historicoartístiques, *Recuerdos y bellezas de España*, i, per tant, aparentment poc indicada per trobar-hi disquisicions polítiques i judicis de valor, un joveníssim escriptor de vint-i-un anys, Pau Piferrer (havia nascut a Barcelona el 1818 i moriria, també molt jove, el 1848), dedicat a Catalunya (publicat el 1839), que seria completat més tard per Francesc Pi i Margall, el principal representant del republicanisme federal i segon president de la Primera República Espanyola.

Tot i qualificar la solució del Compromís de «famoso concierto que para siempre atestiguará su prudencia y sabiduría», Piferrer exposa de seguida, aprofitant en aquest cas l'expedient de la nota a peu de pàgina per a aprofundir en un tema que quedava lluny de la matèria principal del seu llibre, les inquietuds dels catalans sobre el manteniment de les seves llibertats i privilegis:

No se desmintió en aquella ocasión el celo del Parlamento catalán por la conservación de sus fueros que habían hecho la felicidad de sus mayores y que con tanta firmeza a principios del siglo pasado [en referència a la Guerra de Successió] debían defender sus descendientes por la vez postrera. Temerosos entonces de que aquellas libertades y preciosos privilegios padeciesen menoscabo en la elevación al trono de un rey tal vez tomado de diferente línea de la que tan dichosamente les rigiera, mayormente cuando se hallaba el Estado sin fuerzas propias y lleno de soldados extranjeros, en particular de gente de armas de Castilla, que más que nunca poderosa *andaba en almogavería como si fuera en frontera de Granada*; propusieron los catalanes por medio de su embajador al Parlamento aragonés que, antes de la declaración de los nueve, sería muy conveniente tratar de la salvación de sus fueros... [cosa que els aragonesos no acceptaren].⁸⁷

Sense arribar a deslegitimar del tot la sentència acordada a Casp, Piferrer qüestiona la forma amb què es va dur tot el procés, amb els regnes de la Corona plens de soldats castellans, els dubtes sobre els millors drets del candidat elegit, la decepció dels catalans —i dels valencians, mallorquins i sicilians— i la confirmació dels pitjors temors pel que fa als furs i les llibertats polítiques:

La mayoría del solo reino de Aragón acogióla con júbilo [la sentència de Casp], pues allí contaba D. Fernando numerosos parciales; pero Cataluña, Valencia, Mallorca y Sicilia sobresaltáronse á tan inesperada nueva, pues, y no sin razón, consideraban altamente desatendidos los derechos de

86. «La imprudente conducta del joven conde antes y después de la memorable sentencia, el grande influjo del taumaturgo apóstol de Valencia en aquél tiempo, San Vicente Ferrer..., las gestiones del antipapa Benedicto Luna, que anelando conservar la tiara trataba de hacerse propicias las cortes de Aragón y Castilla; la fuerza armada que bajo estos y los otros pretestos había introducido en Aragón y Valencia D. Fernando..., y finalmente la sin ejemplar prudencia en respetar y consentir el fallo, que en tan crítica situación acreditaron los parlamentos particulares de las tres provincias de Aragón, Cataluña y Valencia, e imitaron unánimemente todas las gerarquías y clases del Estado..., colocaron a D. Fernando I en el trono, que ocupó dignamente por su sangre, virtudes y morigerada conducta con sus desafectos, que le merecieron el renombre de *honesto y justo*.» Vegeu Pròsper de BOFARULL, *Los condes de Barcelona vindicados*, tom II, Barcelona, 1836, p. 306. Bofarull segueix bàsicament Zurita, Montfar i Feliu de la Penya. Vicent BOIX, *Historia de la ciudad y reino de Valencia*, València, Imprenta Benito Montfort, 1845-1847, 3 v.

87. Pau PIFERRER, *Recuerdos y bellezas de España. Principado de Cataluña*, Barcelona, 1839, p. 95, nota 40.

alguno de los demás aspirantes, en particular del conde de Urgel. Así, aunque los parlamentos particulares de cada una de aquellas grandes partes del reino respetaron prudentemente la decisión de Caspe, con todo, jamás poseyó el nuevo rey la absoluta confianza y sincero cariño de los catalanes, que miraban con dolor dada la corona de los Jaimes y los Pedros á un infante castellano, que era lo mismo que decir entonces un eterno enemigo de Aragón, pues á tal odio dieran origen, entre otras causas, las continuadas y feroces guerras que por tantos años se hicieron ambos pueblos. Mas si el solo ofendido sentimiento nacional no hizo grato por entonces á los catalanes el nombre del de Antequera, bien puede decirse que en este caso el instinto popular tuvo visos de profético, y que vislumbró las mudanzas que aquella introducción de la línea femenina tarde ó temprano acarrearía á sus cosas.

Què van fer els Trastàmars per a merèixer un judici tan sever?

Encontraron en estos reinos unas instituciones altamente libres, corporaciones municipales celosas de la conservación de sus fueros; desde luego no supieron avenirse á semejantes trabas para el ejercicio de su absoluta autoridad, y con increíble constancia, sagacidad y cautela trabajaron en la obra de destruirlas, que empezó, aunque de intención, el de Antequera, prosiguió Fernando el Católico, y llevaron á cabo los Felipes.⁸⁸

Amb Piferrer i de seguida Víctor Balaguer, sis anys més jove, la historiografia catalana donava un gir decisiu. Mentre Bofarull era encara un historiador conservador, arxiver de professió i, per tant, bon coneixedor de les fonts documentals, i, per damunt de tot, un home d'ordre, que havia dedicat el seu llibre a Ferran VII, Piferrer i Balaguer, com també Vicent Boix, eren políticament liberals i progressistes, enemics de l'absolutisme, però també del centralisme. Són alhora espanyolistes i catalanistes. Per a ells, Espanya és el marc nacional en què s'integren les regions de la Península i s'identifiquen plenament amb el projecte polític espanyol, un projecte liberal; però al mateix temps identifiquen el catalanisme amb la defensa aferrissada de les llibertats polítiques, amenaçades històricament, i en el present, per l'absolutisme i el centralisme monàrquics d'arrel castellana. La seva Espanya no és castellana, sinó, per dir-ho així, catalana, és a dir, liberal i progressista. I el seu catalanisme no sols no és antiespanyol —en tot cas, anticastellà, en el sentit d'anticentralista—, sinó que aspira a estendre a tot Espanya i a la política espanyola l'amor a la llibertat que han professat històricament els catalans. Són també més literats i publicistes que historiadors o erudits, com els recriminaren posteriorment Antoni de Bofarull i el sector més conservador de la Renaixença, més interessats en la divulgació i en el discurs polític i ideològic que en l'escrupolositat de les dades documentals i la fidelitat històrica.

Víctor Balaguer, un dels representants més genuïns del romanticisme de l'època, arribarà fins i tot a presentar el Compromís de Casp com un acte emanat de la sobirania popular, nacional, i per això mateix digne de la major de les lloances, tant per haver evitat la discòrdia civil i el vessament de sang com per haver basat la seva decisió en la força de la raó:

Todos se inclinaron respetuosos ante un parlamento, ante un congreso popular, en el que por ser más popular ni siquiera la aristocracia tenía representante, creado, ¿para qué?... para dar una corona.

¡Acto bello y espléndido de la soberanía de una nación!

Digna es de perpetua y eterna alabanza la decisión tomada en aquel entonces, y de común

88. Pau PIFERRER, *Recuerdos y bellezas...*, p. 273-274.

acuerdo, por Aragón, Valencia y Cataluña, a fin de evitar discordias civiles y derramamiento de sangre. No es la fuerza, se dijeron nuestros antepasados, sino la lógica la que esto debe decidir, no es la guerra, sino la discusión. ¡Admirable y brillante raciocinio!

Ya otra vez he dicho en una de mis obras: Nueve hombres salidos de entre las filas del pueblo iban a ser árbitros soberanos del mismo pueblo a cuyo porvenir iban a dar, en nombre de Dios y de la razón, la dinastía que en nombre de la razón y de Dios era demandada. El choque de las armas, el rumor de las contiendas, la voz de los partidos, el clamoreo de las masas, el grito de los intereses, todo se acalló por el momento, todo, al par del mundo entero, se quedó en expectación, y las miradas de pueblo, príncipes, magnates, reyes, se fijaron atónitas en aquellos nueve hombres, en aquella reducida asamblea compuesta solo de sacerdotes y letrados, de cuyo seno iba a brotar el decreto de invalidación de una dinastía reinante, que debía ser sin embargo tan fuerte y respetada como si la hubiese sentado en el trono el unido poder de congregados ejércitos al resplandor deslumbrante del sol de la victoria.

Muchos otros ejemplos hay por el estilo de éste, aunque en más reducida esfera, en la historia de Cataluña. No es de extrañar, pues, que tales portentos obren el amor a la libertad y el amor a la patria. Todo lo sacrificaban ante estos sentimientos los antiguos catalanes.⁸⁹

A Balaguer no li interessava tant el resultat de Casp ni l'entronització dels Trastàmara —tot i que en una obra anterior ja havia expressat la decepció catalana per la sentència: «aun cuando a nosotros los catalanes nos haya siempre pesado la decisión de aquel consejo» i, més endavant, «Y sin embargo, nosotros los catalanes tenemos que deplorar la decisión de aquel tribunal, nosotros los catalanes tenemos que sentir y lamentar la aureola de santidad que envolvía a Fr. Vicente Ferrer y que fue indudablemente la que hizo adherir a su voto a la mayoría del parlamento, privándose del trono, para darlo a una familia estraña, a la dinastía de los Wifredos y de los Berenguers representada en el conde de Urgel»—, com, sobretot, l'elecció en ella mateixa, el fet que el rei hagués estat elegit pel «poble» o la «nació», a través dels nou compromissaris que el representaven, i que per això, per amor a la llibertat i a la pàtria, tots, inclosos els catalans, havien acatat la decisió. Però això no volia dir que l'acatessin de bon grat i contents, com s'entestava a afirmar la historiografia castellana:

No fue, señores, tan general, como los historiadores castellanos suponen, el regocijo en aquel acto, ni fueron tan grandes los vivas que acojieron el nombre del castellano monarca, que no fuesen ahogados por los murmullos que dejaron oír todos los que en conciencia creían que era el de Urgel quien tenía más que ninguno derechos al trono ilustrado por sus ascendientes.

En efecto, señores, Cataluña toda estaba por el conde de Urgel, Cataluña toda estaba por la línea varonil de los Berenguers, y al salir de los labios —que inspirados se han supuesto— de San Vicente Ferrer el nombre de Fernando de Castilla, el ángel de la independencia catalana arrojó un lastimero gemido y cubriendo con sus alas el contrito rostro se lanzó al espacio y desapareció entre las nubes lamentando el porvenir que aguardaba a Cataluña.

Esto no obstante, la sentencia de los nueve fue acatada. Era la voluntad del Tribunal que el pueblo se había dado. Justo era que fuese obedecida su voluntad. Dolor y sentimiento y asombro generales causó la decisión del parlamento, pero respetada fue...⁹⁰

89. VÍCTOR BALAGUER, *La libertad constitucional: Estudios sobre el gobierno político de varios países y en particular sobre el sistema por el que se regía antiguamente Cataluña*, Barcelona, 1858, p. 182-183.

90. VÍCTOR BALAGUER, *Bellezas de la historia de Cataluña*, Barcelona, 1853, p. 52-54. Les citacions en el cos del text procedeixen també de la p. 52 d'aquesta obra. Balaguer continua el seu relat amb els fets més destacats del regnat de Ferran I (la revolta del comte d'Urgell, que considera temerària, l'episodi del conseller Fiveller, etc.) i conclou amb un retrat poc entusiasta del monarca: «Cuatro años solo duró el reinado de D. Fernando, y ningún acto, ningún rasgo, ningún hecho hallo yo, señores, en estos cuatro años de reinado que pueda justificar los títulos de *honesto* y aun de *magnánimo* con que han querido los historiadores honrar la memoria del de Antequera» (p. 55).

El paràgraf anterior, com declara el mateix Balaguer, és una rèplica als historiadors castellans i, molt en particular, a Modesto Lafuente, que havia presentat el Compromís de Casp com un acte de sobirania nacional, en la línia que portarà més tard Ramón Menéndez Pidal a qualificar-lo d'«autodeterminación de un pueblo». La historiografia espanyola moderna ha blasmat, amb raó, les pulsions nacionalistes que bategaven en la consideració del Compromís de Casp per part dels historiadors romàntics catalans, però no sempre ha estat tan atenta a detectar i censurar la mateixa predisposició, o intencionalitat, nacionalista entre els historiadors castellans, quan, en la major part dels casos, les històries «nacionals» i «nacionalistes» catalanes, de Víctor Balaguer a Ferran Soldevila, són rèpliques o contestacions, posteriors, a les històries «nacionals» i «nacionalistes» castellanes, de Modesto Lafuente a Ramón Menéndez Pidal. Justament, el capítol dedicat al Compromís de la *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón* de Víctor Balaguer, de 1860, comença amb aquest paràgraf:

«Jamás pueblo alguno», ha dicho Lafuente, mostró una moderación, una sensatez y una cordura comparables a la del reino de Aragón, cuando vacó sin sucesión cierta la corona. Los pretendientes se agitan, las parcialidades se revuelven, el mejor derecho de cada uno arroja ambigüedad e incertidumbre, la elección se somete al gran jurado nacional, el parlamento pronuncia, el triple reino acata y venera su fallo, y la nación entera trasmite respetuosa la herencia de los Berengüers, de los Jaimés y de los Pedros a un infante de Castilla. El Compromiso de Caspe es una de las páginas más honrosas de la historia de aquel magnánimo pueblo.⁹¹

Balaguer no discuteix aquest elogi del seny dels catalans —encomiat ja per Zurita i Abarca i, en general, diu, per tots els historiadors aragonesos i valencians—, manifestat sobretot en la seva acceptació del veredict de Casp, tot i estar-hi en contra. Però això no vol dir ni que la sentència fos justa —«Vicente Ferrer abusó extrañamente de su prestigio de virtud y de santidad haciéndose el inspirado del cielo en aquella causa»—, ni que beneficiés els catalans, sinó tot el contrari: «Así fue cómo *por disposición del cielo*, según no han vacilado en decir algunos, aludiendo a la influencia de fray Vicente, vino a ceñir un príncipe extranjero la corona del gran don Jaime. Ya veremos luego cómo el inspirado del cielo solo trajo a estos reinos a un conculcador de las libertades nacionales, que vino a Aragón, como ha dicho Foz, para pisar los fueros tan santos y venerados de este reino, y a Cataluña a dar muestras de la tiranía que se usaba en Castilla y acá era enteramente desconocida.»⁹²

Però, sobretot, el que vol deixar clar Balaguer, recurrent fins i tot a Zurita, és que, en contra del que afirmen els historiadors castellans, la decisió presa a Casp no va provocar cap entusiasme general, sinó més aviat tot el contrari, perquè ni era la decisió que s'esperava ni estava fonamentada en el dret i la justícia.

Se ha querido suponer, particularmente por antiguos cronistas castellanos, que fue recibida esta declaración con grande entusiasmo y aplauso, pero basta leer estas palabras de Zurita para compren-

91. VÍCTOR BALAGUER, *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, vol. III, Barcelona, 1862, p. 399. La citació procedeix de Modesto LAFUENTE, *Historia de España, desde los tiempos más remotos hasta nuestros días*, vol. I, Madrid, 1850, p. 111.

92. VÍCTOR BALAGUER, *Historia de Cataluña...*, p. 426. El Foz a qui al·ludeix és Braulio Foz, autor tant d'*Idea del gobierno y fueros de Aragón*, Saragossa, 1838, com del cinquè volum de la *Historia de Aragón* d'Antonio Sas, que també corregí i augmentà, Saragossa, 1848-1850. Braulio Foz, com altres historiadors aragonesos i catalans, d'orientació liberal, estaven en contra de la versió castellanista de la història, però per a tots ells el nou subjecte polític eren Espanya i els espanyols: «La historia de Aragón acaba con la muerte del Rey Católico: de aquí en adelante ya es historia general de España.» Vegeu Carlos FORCADELL ÁLVAREZ, «Los historiadores aragoneses del siglo XIX: las otras “anticipaciones” de Braulio Foz», a *Entre dos siglos. Literatura y aragonesismo*, a cura de José Carlos Mainer i José María Enguita, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2002, p. 53-71.

der lo contrario: «No fue tan general el regocijo de este acto, dice, que no se hallasen en aquel lugar muchos que tuvieron de él gran pesar y sentimiento. Y aunque el pueblo hacía sus alegrías y fiestas, quedaron algunos maravillados y como atónitos, y no solamente estaban confusos, pero públicamente se comenzaron a quejar y murmurar que hubiese sido preferido en la sucesión un príncipe extranjero, teniéndolos naturales y de legítima sucesión».

Y fue así, por más que se pretenda lo contrario. El disgusto hubo de ser general, y bien lo demuestra el haberse tenido que acudir al día siguiente al mismo fray Vicente a fin de que en un nuevo sermón tratara de calmar el descontento público, el cual se espresaba violentamente contra los jueces, de quienes se murmuraba en voz alta acusándoles de traidores a la patria.

Mucho y en diverso sentido se ha hablado de esta declaración de los nueve, buscando razones unos para condenarla y otros para defenderla. Dígase empero cuanto se quiera, no se podrá negar jamás que Vicente Ferrer abusó un poco de su carácter de santidad para inclinar el ánimo de los jueces, haciéndose el inspirado del cielo y tratando de dar cierto colorido providencial o sobrenatural a lo que era puramente humano y político...

Ya fuese por miras interesadas [i Balaguer al-ludeix ací explícitament Benet XIII], ya por deseos de acertar, por alucinación, por engaño, por conveniencias públicas o privadas, es lo cierto y positivo que no se adoptó ninguna razón común de derecho y de justicia.⁹³

En Balaguer trobem articulats alguns dels ingredients que es venien emprant des del segle xv en la interpretació del Compromís de Casp, com la implicació interessada del papa Benet XIII, l'actuació abusiva de Vicent Ferrer, la compra de voluntats per part de Ferran d'Antequera, l'escàs fonament jurídic de la sentència, el descontentament general (al contrari del que afirmaven els historiadors castellans), la presència massiva de castellans en la coronació del nou monarca a Saragossa, les paraules injurioses del rei en les Corts de Montblanc, l'enfrontament amb la ciutat de Barcelona i un balanç en general negatiu del regnat de Ferran I, que fonamentaran el discurs crític de la segona meitat del segle XIX. Tot i així, una cosa era la valoració negativa del Compromís i una altra la seva acceptació. «Para la nación constituida en cortes, el rey del parlamento de Caspe, injusta o no la declaración, era el verdadero rey, y cualquiera que en contra suya se alzase, mas que fuese el conde de Urgel, debía ser considerado como un rebelde.»⁹⁴ Jaume d'Urgell potser tenia la raó i el dret de la seva part, però els va perdre en revoltar-se, mal aconsellat pels seus pròxims. Balaguer havia estat, com pensava que ho havien estat també els catalans i tots els súbdits de la Corona d'Aragó al segle xv, crític amb la forma com s'havia dut la crisi successòria, crític amb la solució finalment arbitrada, però respectuós amb la decisió final.

A la segona meitat de la centúria, la Renaixença —que havia tingut en Balaguer un dels seus primers impulsors— s'acarnissarà amb el Compromís de Casp. Balaguer s'havia basat en els autors clàssics sobre el tema i, a més, en dues obres recents, d'inspiració i conclusions molt diferents: l'*Examen de los sucesos y circunstancias que motivaron el Compromiso de Caspe*, de Florenci Janer, publicat el 1855, i *El Compromiso de Caspe*, un manuscrit de Lluís Cutchet, datat el 1851, que no he pogut consultar, però sí l'apreciació que en fa aquest mateix autor en la seva *Cataluña vindicada*, de 1858. L'obra de Janer, que guanyà un accésit en el concurs organitzat aquell mateix any per la Real Academia de la Historia, dedica tot un capítol, el VIII, a fer un «Juicio crítico del Compromiso de Caspe, y de sus consecuencias en Aragón y en Castilla», que comença i acaba amb dues citacions —sense esmentar-lo directament: «dice un historiador moderno»— de Modesto Lafuente, que Janer fa seves i

93. VÍCTOR BALAGUER, *Historia de Cataluña...*, p. 427-428.

94. VÍCTOR BALAGUER, *Historia de Cataluña...*, p. 437.

que expressen el que era el punt de vista majoritari sobre el Compromís entre els historiadors espanyols del segle XIX: per una banda, l'elogi del seny dels pobles de la Corona d'Aragó durant l'Interregne, que ja hem vist més amunt; especialment, insisteix Janer, de Catalunya («Tan admirable conducta se explica solo con la heroica entereza y loable cordura de que dan prueba, primero los catalanes y después los demás pueblos que componen aquella rica y dilatada corona... Cataluña da el singular ejemplo de renunciar generosamente al afecto que profesa al conde de Urgel, descendiente audaz y poderoso del varonil Wifredo... Pero Cataluña no quiere resolver por sí sola cuestión tan difícil, y aspirando a unir sus esfuerzos con los de las demás provincias, sus hermanas, declara que no deliberará ni tomará acuerdo alguno de trascendencia sin su cooperación y consentimiento»). Per l'altra banda, i en això Janer coincidia amb Balaguer, el caràcter «nacional», fins i tot popular —per l'absència de magnats entre els compromissaris—, del mecanisme arbitrat per a resoldre la crisi: «Sublime y jamás imitado pensamiento fue el de reunirse los vasallos para elegir señor, congregarse los pueblos para determinar quién había de ser su rey... Tan heroico y sublime pensamiento dio resultados de suma importancia, pues cuando menos apagó los nacientes odios, evitó el derramamiento de sangre, el sacrificio de millares de inocentes víctimas, y neutralizó, en fin, la guerra civil y fratricida que amenazaba devastar en breve tiempo el reino entero.» Finalment, i ara la coincidència tornava a ser amb Lafuente i els historiadors castellans, el Compromís de Casp havia preparat el camí a la unitat d'Espanya:

Pero el principal fruto que dio, en fin, este memorable acontecimiento, como resultado natural de todos los elementos que acerca y asimila, fue preparar un suceso de suma importancia para toda España, consumando la unión de los varios reinos que debían constituir posteriormente una gran monarquía... Así Fernando, llamado el *Católico*, cuyo bisabuelo era el elegido por los compromisarios de Caspe, debía inclinarse más fácilmente a doña Isabel I, y esta princesa, hija del rey de Castilla D. Juan, cuyo tutor (y excelente tutor) había sido el vencedor de Antequera, mostraba naturalmente mayor afecto a D. Fernando, por cuyas venas corría la sangre real de Castilla; y así, uniéndose en uno los corazones y las diademas de ambos príncipes, llegó a consumarse la apetecida unión de los dos principales reinos de España, obra reservada por la Providencia a estos magnánimos soberanos, que mientras sojuzgaban a los sarracenos en el último baluarte de su imperio, abrían a la civilización la conquista de un nuevo mundo. He aquí por qué dice un historiador [Lafuente]: «la ida de un Fernando de Castilla a Aragón es el preludio de la unidad de los dos reinos; la venida de un Fernando de Aragón a Castilla será su complemento. Cuando en el siglo xv vacó sin sucesión directa el trono de Aragón y Cataluña; cuando la muerte sin testamento del rey D. Martín se miraba como un infortunio para la vasta monarquía aragonesa, aquella que parecía calamidad se había de convertir en provecho de la España entera. Así se fue preparando en ambas ocasiones, sin violencia, sin guerras, sin turbaciones, sin lesión ni menoscabo de los derechos de cada uno, la unión de pueblos destinados por la naturaleza a refundirse en uno solo».⁹⁵

Si Janer, com ja he dit, tancava el seu estudi amb la citació de Lafuente, aquest deixava ben clar que la seva història d'Espanya estava escrita des de Castella i amb una mentalitat castellana, com es desprèn fins i tot de l'ús que fa dels verbs («ida a Aragón», «venida a Castilla»). Janer, un historiador català resident a Madrid (catedràtic a l'institut de segon ensenyament d'El Escorial i membre de l'Academia de la Historia i de la de San Fernando), comparteix plenament la interpretació que feia la

95. Florenci JANER, *Examen de los sucesos y circunstancias que motivaron el Compromiso de Caspe y juicio crítico de este acontecimiento y de sus consecuencias en Aragón y en Castilla*, Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia, 1855, p. 101-102 (citacions en el text) i p. 111 (extracte).

historiografía espanyola sobre el Compromís, ahora que es mostra summament crític amb el comte d'Urgell: «la adjudicación hecha en Caspe no solamente debía labrar la felicidad interior de la monarquía aragonesa, poniendo la corona en las sienes de un rey magnánimo, de un caudillo esforzado, de un discreto repúblico... ¡Cuán diferente hubiera sido la suerte de Aragón a recaer la corona en el magnate que tan ardientemente la ambicionaba... Sobre las cualidades negativas y personales del conde de Urgel; sobre los malos instintos de su orgullosa madre... impulsándole a cometer los desiertos que le enajenaron la voluntad y el afecto de los pueblos, carecía este prócer de sucesión masculina... Y todas estas circunstancias, ¿no habían de pesar mucho en la consideración de los prudentes y previsores compromisarios para adjudicar la corona al infante de Castilla, a pesar de cuantas apariencias de mejor derecho hubiese en el conde?».⁹⁶

L'apreciació de Cutchet, contemporània de la de Janer, hi és totalment contrària i va molt més enllà que la de Balaguer en la impugnació del Compromís, «una mera ilusión más o menos patriótica», democràtica només en les formes:

El célebre *Compromiso de Caspe*, tan ponderado en no pocas historias, tan patriarcalmente bello cuando se contempla a la distancia de cuatro siglos y medio, es por desgracia una mera ilusión más o menos patriótica, muy liberal sin duda alguna y muy poéticamente democrática para el que se atiende sólo a formas y se deja deslumbrar de apariencias, pero en la realidad y desentrañada bien a fondo, la declaración de Caspe no fue más que la victoria de una minoría, y por lo mismo victoria radicalmente antinacional, bien que con habilidad alcanzada.

La mayoría deseaba que la corona pasase a las sienes de D. Jaime de Aragón, conde de Urgel, de la rama masculina de los gloriosos condes de Barcelona... Nombrado rey de Aragón D. Fernando, sucedió lo que temieran los hombres más juiciosos de estos reinos, a saber, que no siendo tan libre ni tan bien fijada la legislación política de la monarquía castellana como lo era la de la aragonesa, y acostumbrados aquellos príncipes, mucho más que los de la segunda, a arbitrariedades orgullosas, el nuevo monarca trató de infringir las leyes de la tierra no bien hubo jurado guardarlas.⁹⁷

Tot i les seves recriminacions contra Ferran I, «que no acababa de comprender las libres instituciones de su reino», Cutchet completa el seu judici crític del Compromís amb una rehabilitació —«Con todo, seamos justos»— del monarca, «muy competente juez por cierto en cosas de valor y de constancia», que, «poco antes de morir, hízose en su espíritu tan viva reacción, que sus antipatías y voluntariosos arranques se trocaron de súbito en respeto, encomendando sus hijos, y muy particularmente el heredero del trono, a la paternal discreción del ciudadano barcelonés que con mayor energía se opuso a su ilegal pretensión [Jaume Fiveller]».⁹⁸ En Cutchet, amic i coreligionari polític de Balaguer, s'intueix, més que en aquest, segons Pere Anguera, una clara consciència catalana. Tots dos reivindicaven l'amor dels catalans a la llibertat —«rebeldes al despotismo, es decir, tenaces en la defensa de sus leyes..., siempre prefirieron la libertad a la vida»— i el seu caràcter de precursors de les llibertats polítiques, molt abans que els anglesos, els més avançats en aquest camp al segle XIX: «cuanto más se estudia a los antiguos catalanes, más parecidos se les encuentra, en cuanto a espíritu de gobierno a los ingleses modernos... Cataluña... ya en el siglo XIII tenía su constitución política escrita, pacto fundamental no muy extenso pero suficiente en un país de Hombres, para contener a la corona en los límites convenientes». També coincidien en l'elogi del pactisme: a Catalunya, «las leyes polí-

96. Florenci JANER, *Examen de los sucesos...*, p. 104-105.

97. Lluís CUTCHET, *La ciudadela de Barcelona: Cataluña vindicada*, Barcelona, 1858, p. 12.

98. Lluís CUTCHET, *La ciudadela...*, p. 13.

ticas eran paccionadas» i «la obediencia a los reyes era siempre y muy legalmente condicional». Però Cutchet, ja ho he dit, anava molt més enllà que Balaguer, com es veu en la valoració que fa dels dos esdeveniments més significatius políticament del segle xv a la Corona d'Aragó: el Compromís de Casp, que altres autors lloaven com un exemple de seny i de pactisme, va ser una minoritària «victoria radicalmente antinacional» i el destronament de Joan II, «el mayor acto de soberanía que pueda ejercer una nación».⁹⁹

Contemporani de Cutchet i de Balaguer, Antoni de Bofarull, nebot de Pròsper i arxiver també com ell, representa el corrent conservador de la Renaixença, en l'últim terç del segle XIX. La seva aproximació a la història és més erudita i rigorosa, però també més arcaïtzant i reaccionària, i la seva *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, publicada en 1876-1878 (i traduïda al català el 1908), es considera una refutació de l'obra de Balaguer, en contraposar als errors i les mitificacions d'aquest un monument d'erudició pura.¹⁰⁰ En realitat, la historiografia catalana del segle XIX partia, tant en la seva dimensió metodològica i heurística com en la ideològica, de la ja citada obra de Pròsper de Bofarull, *Los condes de Barcelona vindicados*, de 1836, que qüestionava la visió castellanocèntrica del passat ibèric, fomentada per les reials acadèmies i ja impugnada per Antoni de Capmany, alhora que subratllava el paper fonamental de la Corona catalanoaragonesa en la vertebració de l'Estat espanyol contemporani.¹⁰¹ Els contemporanistes catalans han estat molt crítics amb aquesta tradició historiogràfica, perquè, en comptes de perfeccionar el tractament de les bases documentals i l'heurística en general, es plantejà uns fins ideològics deliberats i perquè, per la seva influència negativa, des d'aleshores, la divulgació històrica se centrà, polèmicament, en els greuges soferts per Catalunya a mans dels governants castellans.¹⁰² Independentment que resultava difícil separar història i ideologia, al segle XIX i al segle XX —i encara entre els historiadors que en fan avui l'apreciació crítica—, i que el seu to polèmic no era tant, o només, amb el passat com amb la lectura que, d'aquest mateix passat, en feien els historiadors castellans (el que irritava sobretot els historiadors catalans era l'apropiació de la història d'Espanya pels castellans, i la manera en què la reescrivien, sempre favorablement als seus interessos, com per exemple en el cas del Compromís de Casp), és cert que de Pròsper de Bofarull i la seva obra arranca tota la historiografia romàntica catalana, tant Piferrer i Balaguer per un costat, com Antoni de Bofarull per l'altre.

La síntesi històrica d'Antoni de Bofarull és la primera en què Catalunya apareix com a protagonista exclusiva de la narració (la de Balaguer era alhora de Catalunya i de la Corona d'Aragó) i, sens dubte, va ser la que més va contribuir, en l'últim quart del segle XIX, a assentar les bases d'una consciència diferencial catalana —sempre dins d'Espanya, però, en el que, com de nou també en Balaguer, constitueix un excel·lent exemple de la doble fidelitat nacional, en uns temps de crisi d'identitat de la

99. Citat per Pere ANGUERA, *Els precedents del catalanisme: Catalanitat i anticentralisme: 1808-1868*, Barcelona, Empúries, 2000; Pere ANGUERA, «Espanolismo y catalanidad en la historiografía catalana decimonónica», *Hispania*, LXI/3, núm. 209 (2001), p. 907-932.

100. Ferran Soldevila dirà més tard de Balaguer: «Bofarull va refutar-lo, Aulèstia va prescindir-ne, Valls Taberner i qui signa aquesta crònica van considerar-lo inexistent»; citat per Enric PUJOL, *Història i reconstrucció nacional: La historiografia catalana a l'època de Ferran Soldevila (1894-1971)*, Catarroja i Barcelona, Afers, 2003, p. 90.

101. Giovanni C. CATTINI, «El uso de la historia en la articulación del movimiento regionalista en la Cataluña de los inicios de la Restauración (1876-1886)», a *Actas del VII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea: Memoria e identidades, Santiago de Compostela - Ourense, 21-24 de septiembre de 2004*, Santiago de Compostela, Universitat de Santiago, 2011.

102. Giovanni C. CATTINI, «El uso de la historia...», seguint Ramon GRAU I FERNÁNDEZ, «El pensament històric de la dinastia de Bofarull» a Josep Maria FRADERA (ed.), *Societat, política i cultura a Catalunya, 1830-1880*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2002, col·l. «Quaderns d'Història de l'Ajuntament», núm. 6, p. 121-138.

classe dirigent catalana.¹⁰³ En molts aspectes, la història de Bofarull és l'antítesi de la de Balaguer. A l'exaltació romàntica d'aquest, el primer oposava una erudició no menys apassionada, però més fatigosa, carregada de referències arxivístiques i citacions documentals, que examinava meticulosament tots els aspectes secundaris en detriment del discurs principal. No és estrany que l'obra de Balaguer fos més popular entre els poetes que aspiraven a l'englantina en els Jocs Florals (maledicència de Soldevila), mentre que la de Bofarull fos més llegida pels juristes i polítics de les noves promocions catalanistes (apreciació de Vicens Vives). Bofarull també substituïa el laïcisme de Balaguer per una clara convicció religiosa (significativament la seva *Historia* es titulava «civil y eclesiástica»), tot i la seva aprensió obsessiva a sant Vicent Ferrer i el papa Benet XIII, responsables del gran frau perpetrat a Casp.

Bofarull és també menys reivindicatiu, i mentre Balaguer deplorava i condemnava els atacs contra les llibertats polítiques catalanes, el primer s'interessava més pels atacs contra la veritat històrica, i en particular contra el dret que assistia al comte d'Urgell al tron dels seus avantpassats. Bofarull se sap historiador, un gran historiador —en realitat, un erudit i un jurista legalista—, que amb l'autoritat que li donen el seu domini de les fonts documentals i els seus coneixements legals, entaula un doble procés, històric i jurídic, al Compromís de Casp. Es tracta, per una banda, de denunciar la «inmundícia històrica», de combatre les «ridícules faules dels enemichs de Catalunya y de sa antiga dinastia», en particular Valla, contínuament reprovat al llarg de l'obra:

Ja havém dit en altra ocasió lo concepte que-s mereix lo Llorenç Valla, cronista pagat per lo primer rey de la dinastia qui anava-s a entronitzar, e interessat en ridiculitzar y desvirtuar tot quant pertanyia a la anterior...

Digam-ho ¡sí! Llunyant tot empatx: lo qui fabricà tan mal ordida trama de falsedats, anacronismes y calúmniaes fôu lo cortesà llagoter y cronista pagat del rey En Ferran, lo maldihent y burleta Llorenç Valla: d'èll, com a única font històrica de la época, o per altres motius que fóra difícil consignar, ho prengué, sèns pensar-ho ni mesurar-ho, l'annalista Zurita, y d'aquest finalment, per son exemple, o del altre, que sería defalt molt mes gréu en un catalá, ho adoptà ab no menys lleugeresa En Diego Monfar; y axi vingué a perpetuar-se fins al nostre témps la falsedat y l'anacronisme, per no havér-hi qui arribás a sospitar tan barrohera y trascendental error, méntre que la sostenien autors tan autoritzats com l'annalista aragonés y tan amadors del comte d'Urgell y de sa familia com lo catalá, historiador y arxiver Monfar.¹⁰⁴

Però també de corregir les ingenuïtats i les relliscades dels historiadors catalans que han seguit cegament els castellans, especialment Feliu de la Penya, que no ha llegit Montfar (el millor especialista en el tema, diu, tot i que també rep). Es tracta, d'altra banda, de mostrar «la gran injustícia comesa a Casp, puix que allà atenguéren no al millor dret, sinó al candidat qui més convenia per la pau y benestar dels reyalmes», i Bofarull es llança a una anàlisi detinguda de la genealogia i els drets dinàstics de cada pretendent, que el porta a concloure que el legítim successor de la Corona era Jaume d'Aragó. Molt més que qualsevol altra qüestió, a Bofarull, que actua més com a jurista que com a historiador, li interessien els aspectes legals, deixar clar que no hi havia cap dubte, a la mort de Martí l'Humà i menys encara a Casp, sobre a qui corresponia el tron. Si finalment no va ser així, va ser per la gran conspiració ordida per Benet XIII i els seus titelles, en particular sant Vicent Ferrer. Bofarull

103. Pere ANGUERA, «Espanolismo y catalanidad...», p. 923-924. Vegeu també Josep M. FRADERA, *Cultura nacional en una societat dividida: Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, Curial, 1992.

104. Cito per la traducció catalana: Antoni de BOFARULL I BROCA, *Historia crítica...*, p. 57 i 60-61.

deixa l'anàlisi («los documents») per a passar a la interpretació, a la denúncia del frau comès a Casp i dels historiadors que l'han avalat.

Fins ací los documents han estat lo nostre escut per exir ilesos en la acomesa que havém emprés contra los falsificadors de la veritat, contra los qui ab manya, per inesperienza los úns y per la força de la rutina los altres, los reexí de convencer moltes generacions de que era lo compromís de Casp un acte sés exemple de justicia y de legalitat, un sacrifici de la amor pátria en ares de la pau y del be comú méntre que, desmenuçat, no passa d'una atrevida intriga diplomática ordida per un pontífex egoísta qui ningún mirament no tingué, ab tal de salvar sa tiara, en sacrificar un noble príncep y la metéxa pátria qui de grat raclamaría y acceptara. Cessam, donchs, ací de batallar ab la espasa de millor tremp, ab la documentació...¹⁰⁵

La seva aversió s'estén tant sobre els intrigants com sobre els historiadors, censurant una vegada i una altra «l'insidiós y traydor comportament de certs personatges, que venáls historiadors cuydaren enaltir en gréu perjudici de la veritat històrica». El principal responsable d'aquella formidable impostura va ser el papa —i la víctima «lo malaventurat comte d'Urgell, al qual arrencaren la corona y la vida les intrigues del papa Benet y dels seus servidors», «despullat dels seus drets a la corona per los diplomàtics de Casp y per intriga del anti-papa Luna»—, però no l'únic. Bofarull passa revista, de nou minuciosament, a totes les il·legalitats comeses al llarg del procés, des de la convocatòria del parlament —quan no hi havia rei que el convoqués— fins al nomenament dels compromissaris —a instància de Benet XIII, que hi col·locà homes seus— i l'elecció, prèviament arreglada, del nou monarca. També assenyalava els principals culpables, del governador de Catalunya, Guerau Alemany de Cervelló, que «s'arrogá la facultat de representar lo Principat en aquest cas», al compromissari Bernat de Guables, que «fallí a la pàtria», passant pels bàndols aragonesos,¹⁰⁶ ja que el fet que Martí l'Humà hagués encarregat al comte d'Urgell la pacificació d'aquelles rebel·lions «fou tal vegada un dels motius poderosos qui contribuiren a declarar-se certs ríchs-hómens d'Aragó enemichs d'aquell al cual per lley y directament corresponia la successió d'aquests reyalmes». El resultat de tot plegat, la coronació d'un «foraster», «don Ferran, conegut més tart per l'infant d'Antequera, elegit... per l'antipapa Luna per ésser rey d'Aragó», cosa que no podia deixar de tenir conseqüències per al futur del país. La decadència de Catalunya deriva del Compromís de Casp, «d'ésser-se entronitzada una dinastia desconexedora dels nostres costums, del nostre esperit y qui per sa ambició no cessá fins a fer-nos perdre la nacionalitat y la independència».¹⁰⁷

L'obra de Bofarull introduïa també o almenys feia de pont entre el romanticisme de Balaguer i el positivisme, ja plenament consolidat en Coroleu, Pella i Aulèstia. Els dos primers, Josep Coroleu i Josep Pella i Forgas, publicarien, en els mateixos anys que apareixia la *Historia* de Bofarull, dues extenses monografies sobre *Las cortes catalánas* (1876) i *Los fueros de Cataluña* (1878). Només en aquesta segona es fa un breu esment, i de passada, al Compromís de Casp, que si bé no discutia la legalitat de la decisió —tot i el regust amarg que deixava en els historiadors moderns: «con el desenlace de

105. Antoni de BOFARULL I BROCA, *Historia crítica...*, p. 191.

106. I, sobretot, sant Vicent Ferrer: «Del estudi justificat que havém fet... resulta que fra Vicenç Ferrer és lo més culpable en los fets que lamentam com a instrument que fôu de la política del seu senyor lo papa Benet XIII. Per dissort, en la nostra época, la lluyta entre l'ateisme y lo fanatisme és tan furibunda, que no permet alçar sobre lo pedestal de la justicia la imatge de la veritat ab la nuditat que li correspon...»; Antoni de BOFARULL I BROCA, *Historia crítica...*, p. 201.

107. Antoni de BOFARULL I BROCA, *Historia crítica...*, p. 200.

todos sabido, y con la influencia de fray Vicente Ferrer, que no nos hallamos con voluntad ni humor para recordarlo con más pormenores»—,¹⁰⁸ sí que en qüestionava la legitimitat:

[...] el Parlamento de Caspe mostró a este pueblo que también por el camino de la legalidad sobrevénia la injusticia, finía la legitimidad y aun era posible cambiar las instituciones y los destinos de un pueblo falseando los preceptos políticos que como nuevos mandamientos debían estar grabados, más que en las tablas de la ley, en el corazón de los pueblos.¹⁰⁹

Una dècada més tard, el 1887, apareixia la *Història de Catalunya* d'Antoni Aulèstia i Pijoan, la primera síntesi històrica escrita en català, amb el salt qualitatiu que això suposava dins el catalanisme. L'obra d'Aulèstia no sols incorporava les tesis de Valentí Almirall, que l'any anterior havia publicat *Lo catalanisme*, sinó que oferia una nova lectura de la història catalana feta des dels paràmetres polítics catalanistes.¹¹⁰ Curiosament, Aulèstia comença amb un elogi de la manera com s'havia gestionat la crisi successòria i, en particular, de la prudència i el patriotisme del poble i de la solidesa de les institucions representatives, així com de l'abnegació de Catalunya davant la designació d'un monarca d'origen estranger.

[...] los regnes tots, y'l Principat de Catalunya en particular, donaren un alt exemple de la patriòtica prudència del poble, y de la fermesa y arrelament que tenian aquí las instituciones representativas. Allavoras Catalunya, com las demás regions de la Confederació, quedà mestressa de sos actes; y, representada per son Parlament, nascut de las darreras Corts, servá cuidadosament la corona que havia deixat l'últim rey de rassa catalana; y tingué seny abastament pera tramétrela intacta al qui fou declarat ab millor dret á possehir-la; arribant sa abnegació fins á fer callar la veu de sas íntimes simpatías, quan lo tribunal per ella mateixa elegit, designá á un príncep nascut en terra forastera.¹¹¹

Això no vol dir, però, que l'historiador estigués d'acord amb el resultat. Per a Aulèstia van ser determinants les lluites de bàndols i, molt especialment, la mort de l'arquebisbe de Saragossa, que proveí d'un pretext tant Ferran d'Antequera per a introduir tropes castellanés en Aragó, «violant un territori que'ls era estranger», com el papa Benet XIII i en general l'estament religiós, majoritari entre els compromissaris («dels nou, cinch eran eclesiàstics, y'ls quatre restants juriconsults. La influència, doncs, del estament eclesiàstic [mediatitzat pel pontífex] fou decisiva, y no pogué estar contrabalançada per los demás»). Amb tot, no es tractava només d'una qüestió de drets dinàstics, sinó d'una crisi —política i ideològica— més profunda:

Més, apart d'això, nosaltres creyém... que la desgracia que sufrí Catalunya ab lo resultat del compromís de Casp, venia preparada de temps, puix era principalment filla de la revolució en las ideas que s'anava operant ja desde'l comens del sigle anterior; arreconant l'antich esperit de pátria regional, mantingut per la observancia á las lleys peculiars; per ideas més universals y abstractes, que implantaren los juristas encantats de la Llegislació Romana, y espargí la Iglesia ab lo carácter general de son Dret.¹¹²

108. Josep COROLEU i Josep PELLA i FORGAS, *Los fueros de Cataluña*, Barcelona, 1878, p. 556.

109. Josep COROLEU i Josep PELLA i FORGAS, *Los fueros...*, p. 356.

110. Josep FERNÁNDEZ TRABAL, «Un periodo crucial en la construcción del medievalismo en Cataluña: de *La Historia de Cataluña y la Corona de Aragón* de Víctor Balaguer (1863), a *Los orígenes de la revolución catalana* de Jaime Vicens Vives (1957)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 27-28 (2006), p. 215.

111. Antoni AULÈSTIA I PIJOAN, *Història de Catalunya*, Barcelona, 1887, p. 182.

112. Antoni AULÈSTIA I PIJOAN, *Història...*, p. 187.

Per a Aulèstia, com per a bona part del catalanisme polític de l'època, les classes dirigents no van estar a l'altura: «Las classes directoras, deixant-se arrastrar per la tendència de l'època de donar... excessiva importància al element jurídic-filosòfic sobre l'històric, oblidaren que no's tractava merament d'una qüestió de Dret civil, sinó que s'anava a decidir la millor manera de lligar la cadena de la tradició política nacional que s'havia trencat.» Per això, la proclamació de Ferran I «havia de causar una decepció en la massa del poble, especialment a Catalunya, ahont més viva's conservava la tradició política dels temps de la antiga dinastia; encara que... las altes classes... tal volta no prevegeren la trascendencia de la elecció d'un príncep estranger». De seguida s'alçaren «veus de protesta... que tatlxaven d'enemichs de la pàtria als qui l'havien elegit, y que repercutiren per anys y ans, a mida que'l jou de la dinastia castellana pesava més». Molt més, doncs, que les cegues classes dirigents, «l'instint popular presentí los mals trascendentalíssims que portava a la pàtria catalana lo desenllas d'eixa magna qüestió, y que no acabarian fins a sa completa ruina; y la experiència freda é ineludible dels fets demostrá, ben prest, que'l poble no s'havia enganyat». En definitiva, molt més que posar fi a una simple crisi dinàstica, l'entronització dels Trastàmara, una «dinastia castellana», suposà el fracàs d'un projecte polític i la decadència de la Corona d'Aragó:

Durant aquella centúria s'inicia y va augmentant la decadència de la Confederació y la de las institucions polítiques populars en sas regions; essent la causa primordial d'aytal decadència l'estar ave-sats los nous reys al absolutisme que dominava los estats centrals de la Península... La immensa distancia, doncs, que hi havia entre l'esperit lliure y autonómich de Catalunya y'l regne d'Aragó en general, y l'autoritari y unitarista de Castella, explica totes las catàstrofes que esdevingueren en aquest sigle; ja que'ls nous monarcas may sapigueren assimilar-se a sa nova pàtria.¹¹³

Aquesta era, ja dic, per a Aulèstia i per al catalanisme polític del final del segle XIX, la veritable qüestió: l'enfrontament entre les llibertats catalanes i l'absolutisme castellà, entre l'esperit lliure i autònom de Catalunya i l'autoritari i unitarista de Castella. Una visió que projectava sobre el passat medieval —i ahora retroalimentava— les reticències catalanistes sobre el centralisme i l'unitarisme de la monarquia espanyola de la Restauració, oposada a la participació de les perifèries regionals no sols en la gestió del poder polític, sinó també en l'escriptura de la història del passat nacional.

Paral·lelament, el Compromís de Casp es veia de manera molt diferent a Aragó i al País Valencià.¹¹⁴ A Aragó, en línia amb el que des del principi havia estat un *topos* recurrent en la historiografia espanyola, se'l representava com un triomf del parlamentarisme, la llei i la justícia. N'és un bon exemple el llibre *Las libertades de Aragón. Ensayo histórico, jurídico y político* que el valencià Manuel Danvila i Collado publicà a Madrid el 1881. Per a aquest autor, el Compromís havia estat:

[...] una de las páginas más honrosas de Aragón, en que la omnipresencia parlamentaria alcanzó un completo triunfo, y se dio el raro ejemplo de discutir un trono entre los aspirantes y otorgarlo por convención y sentencia de los mismos súbditos, sin el estruendo de la guerra. Y es verdaderamente notable y prueba lo arraigado que el sentimiento monárquico estaba entre los aragoneses, que nadie se acordó, ni ocurrió a ninguno de los Estados que componían el reino de Aragón,

113. Antoni AULÈSTIA I PIJOAN, *Història...*, p. 192-193.

114. Desafortunadament, no he pogut incorporar a aquest estudi cap referència balear. D'una banda, no he pogut consultar la *Història nova de l'illa de Mallorca*, del manacorí Joan Binimelis, escrita entorn de 1595 i encara inèdita (tot i que en curs d'edició per la Universitat de València; també n'hi ha una edició en castellà de 1927). De l'altra, Josep M. Quadrado (1819-1896) a penes fa esment al Compromís, o hi dedica referències molt passatgeres, en les seves obres sobre Mallorca.

reivindicar el derecho soberano de darse rey... Por el contrario, aquél magnánimo pueblo dio una prueba sublime de sensatez al proclamar que sólo sería rey de Aragón el que debiera serlo *por la justicia y por la ley*.¹¹⁵

Per la seva part, els historiadors valencians se situaven en una posició intermèdia, entre l'elogi aragonès —i espanyol— i la condemna catalana. La mateixa actitud, d'altra banda, que mostrava la Renaixença valenciana, molt més tímida i dubitativa que la del Principat. Per un costat, censuraven la injustícia comesa a Casp, en la mesura que era el comte d'Urgell qui tenia més drets i qui disposava de més simpaties en tota la Corona; però, per l'altre, acceptaven el resultat final, en entendre que havia estat també el més convenient. Aquesta, que havia estat també la interpretació catalana anterior a la Renaixença, apareix en la *Historia general del reino de Valencia* (1878-1880) de Joan Baptista Perales, una obra curiosa perquè anota i continua les *Décadas* de Gaspar Escolano, publicades quasi tres segles abans (1610-1611). Perales dedica tot un llarg capítol, de més de trenta pàgines, a l'Interregne i el Compromís de Casp, basat, com ell mateix declara, en Valla, Zurita, Abarca, Bofarull i Lafuente, entre altres autors, i en documentació arxivística, prestant una particular atenció a la dimensió valenciana de la crisi successòria, especialment a les guerres de bàndols que escindiren la societat valenciana. Tot i això, Perales dedica els últims paràgrafs a fer una valoració general de tot el procés, del qual aprecia sobretot la manera com va acabar i que va posar fi a un buit de poder que hauria pogut tenir conseqüències enormes:

Había cesado el largo y tumultuoso Interregno que pudo haber producido la ruina de estos reinos; el estado tenía ya jefe que rigiera con segura mano la vasta monarquía, huérfana por tan largo tiempo de caudillo y soberano; los pueblos tenían rey que les amparase y defendiese contra la injusticia y los desafueros de los bandos militantes, la paz venía a renacer con el advenimiento al trono del nuevo monarca, digno, enérgico, valeroso, prudente, experimentado en los secretos del gobierno, ornada su frente con los laureles de la guerra que llevó a las ciudades moras de Andalucía y le dieron fama y renombre inmortal en todas las naciones gentiles y cristianas...

Tal fue el resultado definitivo de aquella solemne declaración aceptada con gran cordura y maravillosa prudencia, desconocida hasta entonces en todos los pueblos y naciones de Europa. Don Fernando de *Antequera* ocupó tranquila y gloriosamente el trono aragonés, sin dar lugar a que sus pueblos se apesadumbrasen jamás de haberle elegido: este es el título más honroso de cuantos pudo conquistar un monarca, cuyos derechos a la corona eran harto discutibles...¹¹⁶

És a dir, l'infant de Castella no era el candidat més legítim, cosa que tothom, fins i tot els seus mateixos partidaris, sabia. I si va ser elegit, ho va ser per «las altas influencias que mediaron en el asunto», en referència a sant Vicent, Benet XIII i, en última instància, la divina providència:

[...] aun sus mismos partidarios conocían con sobrado fundamento los legítimos títulos que asistían a otros candidatos más propincuos a la dinastía por línea de varón, inconsideradamente desheredados por las altas influencias que mediaron en el asunto y prepararon los ánimos de las clases elevadas divididas en dos bandos, especialmente en Aragón y en Valencia, pero donde el espíritu público, el aura popular y las afecciones políticas de las grandes masas eran arrastradas por el mejor derecho del conde de Urgel.

115. Manuel DANVILA I COLLADO, *Las libertades de Aragón: Ensayo histórico, jurídico y político*, Madrid, 1881, p. 316-317.

116. Joan Baptista PERALES, *Historia de Valencia*, vol. III, València i Madrid, 1880, p. 386.

Per això, ni l'entusiasme per la proclamació de Ferran I va ser general, cosa que ja havien dit Zurita i Balaguer, ni foren suficients els sermons de fra Vicent Ferrer per a calmar i convèncer els pobles de la Corona d'Aragó (ni encara el mateix Perales, molt crític amb sant Vicent):

Así es que el entusiasmo público en la villa de Caspe no fue tan unánime que no se apagase por completo en cuanto cesó la manifestación oficial. Pasado el primer momento de estruendo, dióse cuenta la multitud de que el aclamado era un príncipe extranjero, que para nombrarle se había excluido a más del conde de Luna, al duque de Gandía y al conde de Urgel, a quien consideraban los pueblos todos de la corona como legítimo sucesor del trono... [Sant Vicent acaba reconeixent que] no era el mejor derecho de don Fernando la primera circunstancia que en él vieron los jueces para nombrarle rey de Aragón, sino sus cualidades personales, superiores a las de los demás competidores de la corona. La elocuencia, el ascendiente y la santidad del religioso valenciano no fueron bastante para convencer a su auditorio ni a los pueblos de estos reinos de que las cualidades de la persona hubieran de posponerse a los derechos de la legitimidad...

En tot cas, l'interès de Benet XIII per conservar la tiara, l'assassinat de l'arquebisbe de Saragossa, «la invasión de tropas castellanas en Valencia y en Aragón y especialmente su importante victoria en Murviedro contra las huestes valencianas», tot això jugà contra el comte d'Urgell. És cert, doncs, que «el congreso de Caspe no fue tan imparcial ni severo, ni tan justo ni tan desinteresado como debía esperarse de su juramento, de su rectitud, de sus luces y de su equidad...». Però, ben mirat —o mirat des d'un altre angle, el de la conveniència política—, les coses no van anar tan malament després de tot:

Mas si jurídicamente considerado el delicadísimo proceso de la elección, encontramos parcialidad en los jueces congregados en el parlamento de Caspe, examinado a la luz de las conveniencias políticas, única razón que rige en los grandes negocios de estado, varía completamente el aspecto de este asunto llevado con suma habilidad, prudencia y sabiduría, como negocio encomendado a los varones más doctos, más probos, más idóneos quizá de los tres reinos de la corona, y en cuya honradez, probado celo y levantado patriotismo fundaron sus esperanzas los pueblos todos de la monarquía, creyendo fundadamente que hombres de tan recto juicio, saber y experiencia habían de escogitar el único medio que fuese conveniente al Estado, eligiendo la persona más apta, digna y experimentada para ocupar el trono de los Jaimes, de los Pedros y de los Alfonsos.

Per tant, tenia raó sant Vicent en preferir les qualitats de la persona als drets dels competidors i en actuar com actuà. Al capdavall,

[...] un príncipe como don Fernando de Antequera era el único rey que convenía a la corona aragonesa en aquellos terribles y comprometidos momentos de tribulación, en que se hallaban completamente divididos los pueblos, enemistadas las familias, desquiciada la administración pública, vacías las arcas del Estado... Sólo él podía restablecer la paz y restañar la sangre que manaban tantas heridas, y al elegirle por rey los diputados de estos reinos, reunidos en el célebre parlamento de Caspe, revelaron un talento superior y profético, casi divino... Todo el secreto de su envidiable ciencia, de su sin par acierto en la elección, consistió en que fueron más políticos que legistas, más hombres de Estado que de toga, más patricios que doctores, partidarios de la paz y de las venturas de la patria antes que del engrandecimiento de una personalidad o familia descendiente de una dinastía ya debilitada, que era necesario renovar, como planta envejecida que repone el cultivador para obtener nuevos y más sabrosos frutos. Los ilustres varones reunidos en Caspe supieron ahogar a tiempo una pequeña parte del derecho ante la gran razón de Estado, ante una gran conveniencia política. Su

acertadísima elección no fue en general bien recibida, pero sí fue acatada y finalmente obedecida en todos los reinos de la corona, y después de casi cinco siglos que van transcurridos de entonces a hoy, no sabemos qué admirar más, si la sabiduría de aquél consistorio político disponiendo de los destinos de estos reinos al elegir un monarca que no era el que aclamaba el espíritu público, o la cordura verdaderamente asombrosa de aquellos pueblos sometiéndose a lo hecho por sus diputados y acatando la autoridad del nuevo monarca, nombrado por el voto general de todas las clases sociales de estos reinos, dignamente representados por aquellos nueve doctores. Unos y otros merecen los plácemes de la posteridad, la admiración de los siglos y la envidia de los pueblos y de las instituciones presentes, que tienen algo que aprender, y mucho que imitar, si se examina con cuidadosa detención el célebre parlamento de Caspe, como uno de los actos políticos más grandes, más dignos y memorables de cuantos registran los fastos de las naciones antiguas y modernas.¹¹⁷

Perales havia començat censurant el Compromís i els compromissaris, però havia acabat elogiant la sentència, en nom de la raó d'Estat i la conveniència política, i traient pit per aquest singular i admirable exemple davant la història i davant els altres pobles del món. Això era també, probablement, el que pensaven i devien sentir els historiadors, juristes i polítics valencians de l'època, protagonistes d'una Renaixença que es quedava a mig camí. Set anys després, Teodor Llorente, el gran patriarca del moviment, feia en la seva celebrada guia històrica i literària de València una al·lusió de passada a l'actuació de fra Vicent Ferrer a Casp, que resumeix i expressa molt bé tant l'actitud dels escriptors valencians de l'últim quart del segle XIX sobre el Compromís com l'alçada de la Renaixença autòctona:

Nombróle el reino de Valencia como uno de los tres jueces que debían enviar al Parlamento de Caspe, y él fue quien decidió la sucesión de la corona; él la puso en las sienes del infante castellano, subordinando argumentos jurídicos a razones de bien público. Valencia aceptó sin protesta el fallo de Caspe: tal era la autoridad del Padre Vicente. Los que eran este reino partidarios del de Urgel, le abandonaron en su inútil alzamiento.¹¹⁸

No em puc detenir, un a un, en tots els autors que a Aragó, Catalunya i el País Valencià atacaren o defensaren el Compromís de Casp, un tema que al final del segle XIX era ja objecte de tota mena d'atenció, des de columnes d'opinió als diaris i les revistes fins a poemes, novel·les i obres de teatre. Ni tampoc prosseguir l'anàlisi dels testimonis historiogràfics en un article com aquest que ja s'ha fet massa llarg. M'aturo aquí, al final del Vuit-cents i deixo per a una pròxima contribució l'anàlisi i valoració de com ha vist el Compromís el segle XX i, encara, el que portem del XXI, tenint en compte, a més, que el 2012 es compleixen els sis-cents anys de l'esdeveniment i s'espera una bona producció de papers —com sempre, de valor molt desigual, uns de merament commemoratius, d'altres de més incisius, però tots, els uns i els altres, testimonis valuósissims de la manera d'entendre i escriure el passat en una època, en aquest cas, l'actual— sobre el tema. Però sí que voldria citar, per a tancar aquest primer recorregut, almenys dos autors més.

El valencià Josep Martínez Aloy, alcalde i president de la Diputació de València, un bon exemple dels patricis valencians que compaginaven la història i la política a cavall dels segles XIX i XX, i l'aragonès Andrés Giménez Soler, professor de la Universitat de Saragossa, arxiver de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i, durant un temps, governador civil de Girona. Martínez Aloy deixà inèdit un estudi sobre *La Diputación de la Generalidad del reino de Valencia*, publicat pòstumament el 1930, però escrit

117. Totes les referències procedeixen de Joan Baptista PERALES, *Historia...*, p. 386-389.

118. Teodor LLORENTE, *Valencia*, vol. I, Barcelona, 1887, p. 141.

el 1896, en què aborda de manera prou extensa l'Interregne i el Compromís de Casp i ho fa, curiosament, no des d'una perspectiva «política», com era habitual a l'època, sinó «social».

Havien passat quasi vint anys des de l'obra de Perales i deu de la de Llorente, i Martínez Aloy militava també, com ells, en les files del partit conservador, però el relat d'aquest últim és profundament antinobiliari, antifeudal i, el que per a ell era el mateix, anticastellà. El capítol comença precisament afirmant que el comte d'Urgell no va guanyar el plet dinàstic per la conxorxa de Benet XIII amb Ferran d'Antequera, per l'hostilitat de l'Església —sobretot després de la mort de l'arquebisbe de Saragossa— i perquè no va saber atreure's «el estado llano», resultant-li «contraproducentes sus halagos a la nobleza aragonesa, que había suspirado siempre por el estado social castellano, basado en el feudalismo». Amb tot, el regne de València, que és el que realment importa a Martínez Aloy, estava escindit en dos bàndols, agrupats «por doctrinas y principios sociales»: en una part, «los partidarios de la sucesión legítima representada por el Conde de Urgel, los más adictos a la monarquía puramente aragonesa, los defensores del régimen foral, de las libertades populares, de las conquistas del estado llano, los enemigos en suma, de la nobleza feudal y de la monarquía castellana»; en l'altra, «las personas que, no sin elevación de miras, deseaban entregar el cetro al infante de Castilla para robustecer con el apoyo de tan importante reino la monarquía aragonesa y trabajar de consuno para la terminación del cisma religioso y la consolidación de la paz en aquellos estados tan combatidos por turbulencias parcialidades». Malauradament, el governador del regne de València, Arnau Guillem de Bellera, no va saber estar a l'altura de les circumstàncies, «no supo manejarse con toda la cordura que las circunstancias requerían; más militar que político, confió el éxito de la empresa a la suerte de las armas, sin cuidarse de patentizar con los hechos la solidaridad de los intereses regionales de Valencia con los intereses hereditarios del conde de Urgel. Lejos de esto, mostróse implacable con las clases inferiores, desatento con las instituciones forales y enemigo de toda fórmula que impidiese el libre ejercicio de su omnimoda autoridad; así es que las tropas castellananas no encontraron en nuestro reino todo el obstáculo que era de suponer dado el espíritu independiente de nuestro pueblo». Per això, una sola batalla, la de Morvedre, decidí en poques hores la sort en favor de Ferran d'Antequera. La subsegüent elecció d'aquest com a nou monarca de la Corona d'Aragó no sols suposà un canvi dinàstic, sinó també la decadència dels principis democràtics i les llibertats forals pròpies:

La dinastía aragonesa, aquella estirpe egregia de los condes de Barcelona, que hizo siempre causa común con nuestro pueblo para defender los principios democráticos, la integridad del territorio y el vigor de los fueros, tuvo su término en la declaración solemne de los compromisarios de Caspe, publicada a 28 de junio de 1412, en virtud de la cual ciñó la Corona de Aragón un príncipe extranjero, nacido en Castilla, hijo de un rey castellano, casado con mujer castellana, educado en aquella corte y regente de aquel reino...

Si los más opulentos nobles del reino de Valencia, las primeras dignidades de la Iglesia, los maestros, abades y priores de las órdenes militares y monásticas, no hubiesen ocupado todos los puestos oficiales de la Ciudad y del Reino como consecuencia lógica de la batalla de Murviedro, apagando la voz del pueblo y sujetando con mano de hierro a las grandes universidades, es probable que a nuestra tierra no hubiera llegado jamás la potestad del castellano.

Y no porque faltasen a Don Fernando I el de Antequera condiciones de virtud y calidades propias de un buen monarca, sino porque su exaltación al trono de Aragón significaba un cambio profundo en la política de nuestro reino, un retroceso enorme en el estado social que soñó para Valencia su invicto conquistador Don Jaime I.¹¹⁹

119. Josep MARTÍNEZ ALOY, *La Diputación de la Generalidad...*, p. 183-189.

L'entronització dels Trastàmara no sols suposava, doncs, la irrupció d'una dinastia castellana i, amb ella, la subjecció a Castella, sinó també un retrocés en el règim de llibertats democràtiques i de política social instaurat per Jaume I, un reforçament del poder nobiliari i feudal, més propi de Castella que no de la Corona d'Aragó.

Per la seva part, Giménez Soler s'ocuparia del Compromís en *La Edad Media en la Corona de Aragón*, llibre publicat al final de la seva vida, el 1930, i que abordaré en el pròxim article, però abans, el 1899, quan just tenia trenta anys, va dedicar un estudi monogràfic al comte d'Urgell, que, encara que se centra sobretot en la revolta d'aquest, toca també de passada l'Interregne i el Compromís. L'historiador aragonès no sols defensa el comte d'Urgell dels atacs i les insídies llançats per molts dels autors que l'han precedit, sinó que critica durament l'actuació dels bàndols aragonesos durant la crisi —en particular, de l'arquebisbe de Saragossa i, sobretot, del justícia major, Juan Jiménez Jordán, «quien diez años más tarde debía ser echado ignominiosamente de su puesto como despreciable sodomita»—, alhora que fa un elogi del capteniment del Principat: «sólo Cataluña se dio cuenta de la situación y pensó en lo que debía hacerse; gracias a su prudencia y a su empuje se pudo avanzar y salir poco a poco del atolladero hasta llegar al fin deseado. Las cortes catalanas asumieron el gobierno del Principado, nombraron una junta de doce personas que se entendiera con los demás reinos para encauzar las opiniones y llevarlas por el camino de la justicia». Giménez Soler, un historiador competent i —almenys en aquesta obra— sense prejudicis, que relleix de nou els documents originals, que no es deixa endur per les interpretacions ja consagrades i àmpliament acceptades, que és capaç de qüestionar la conducta dels principals protagonistes aragonesos —fins aleshores objecte de lloança per tots els historiadors d'Aragó—, situa també correctament el fons de la qüestió, més que en els drets dinàstics o la idoneïtat dels candidats, en l'enfrontament entre les diverses faccions polítiques. El comte d'Urgell, el pretendent potser amb més drets, nomenat lloctinent general pel rei Martí, que equivalia tant com a nomenar-lo successor, va ser víctima de les lluites de bàndols, en particular dels aragonesos, que amb el governador al capdavant s'oposaren al nomenament. El mateix comte tampoc no va estar exempt de responsabilitat en la seva caiguda, ja que, en aliar-se amb els Luna, acabà destrossat pels Urrea.¹²⁰

Acabo aquest text avui, 27 de juny de 2012, vespra del sisè centenari de la proclamació de la sentència del Compromís de Casp, mentre que en aquesta mateixa vila, a Alacanyís i a Saragossa se celebra el XIX Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, dedicat al Compromís, i una setmana abans que tingui lloc a Balaguer el XVII Curs d'Estiu de la càtedra d'estudis medievals del comtat d'Urgell, que en aquesta edició abordarà el tema «Ruptura i legitimació dinàstica a l'edat mitjana», també a partir de l'efemèride. El debat historiogràfic sobre —com deia al principi— aquest fet major de la història de la Corona d'Aragó és lluny d'estar tancat i acabat. I la manera en què cada època i cada generació l'ha abordat i interpretat, inclosa la nostra pròpia època i les generacions actuals, ens diu més sobre ella mateixa, sobre les preocupacions i els interessos del present, que no sobre el passat, sobre el fet històric analitzat. Però no tot són construccions ideològiques ni una superposició de capes successives d'interpretacions, ni, per tant, el treball de l'historiador es limita a la pura deconstrucció. Cada vegada coneixem millor el Compromís de Casp, perquè som més conscients de les nostres pròpies

120. Andrés GIMÉNEZ SOLER, «Don Jaime de Aragón, último conde de Urgel», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 7 (1901), p. 127-443, correspon a la memòria llegida en l'Acadèmia els dies 11 i 25 d'abril de 1899. Vegeu Andrés GIMÉNEZ SOLER, «El justícia de Aragón, Juan Giménez Cerdán», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, núm. 1 (1897), p. 337-348.

limitacions, perquè «llegim» millor els documents, perquè situem els fets en un context històric més precís, perquè els comparem amb altres casos de crisi dinàstica i de legitimitat en altres països, perquè la història política s'ha renovat profundament en els últims vint o trenta anys i ens permet il·luminar d'una altra manera —per exemple, a la llum de la gènesi de l'estat modern, de les construccions estatals a la fi de l'edat mitjana o de la transformació de les elits dirigents, amb les conseqüents lluites de poder entre les faccions rivals— uns fets àmpliament coneguts i debatuts.

Com deia abans, en una pròxima contribució m'ocuparé del que ha donat aquest debat inacabat al segle xx i el que portem del XXI, incloses les commemoracions historiogràfiques d'enguany. No em referiré ací, per tant, a les tesis que han dominat i encara dominen avui la interpretació històrica del Compromís, insistint en arguments més propis d'altres èpoques que no pas d'avui, com la utilitat de la sentència —útil per a qui?— o el fet que evités una guerra civil —a la batalla de Morvedre van morir tres mil persones, i molts urgellistes van ser empresonats, a Castelló, cinc-cents més i a Montaragó set-cents partidaris del comte, en la seva majoria anglesos, per citar només tres exemples d'enfrontaments armats durant la crisi successòria—, o encara que la resolució de Casp, contrària als interessos catalans, reflectia la decadència econòmica i política del Principat i el nou paper preponderant d'Aragó i el regne de València, més beneficiats econòmicament del contacte més estret amb Castella que suposaria per als regnes de la Corona la nova dinastia Trastàmara. La veritat és que, a principi del Quatre-cents, Catalunya no sols no estava enfonsada encara en cap crisi o depressió econòmica general, sinó que continuava sent la locomotora econòmica i el pulmó financer de la Corona, como ho prova el fet que la majoria del deute públic de Mallorca i d'Aragó estigués en mans de creditors barcelonins.

En tot cas, i més allà de la solvència o la fragilitat econòmica dels diferents territoris, convé no oblidar que la crisi successòria culminada a Casp va ser, abans que res, una crisi política i institucional, i que és en aquests termes com se l'ha d'interpretar principalment. És també un indicador de primera magnitud del model polític vigent a la Corona d'Aragó al final de l'edat mitjana, no sols de les relacions entre els diferents actors polítics —monarquia, Església, noblesa i elits urbanes—, sinó també entre els diversos regnes i territoris que conformaven la Corona. Als tres estats principals, els únics que tingueren representació a Casp —Aragó, Catalunya i València—, s'havia desenvolupat, com apunta de manera perspicax José Luis Villacañas, una consciència dels cossos polítics capaça d'imposar certs límits al patrimonialisme reial; però paral·lelament s'havia anat desenvolupant també un fort particularisme regional, de forma que el sentit del «nosaltres» era molt més fort en cada un dels territoris i molt més dèbil en la Corona unitària. No es tractava només de la reivindicació de l'indigenisme dels càrrecs, encara que això, el fet que els oficials reials, fins i tot els de major categoria, com el de governador o el de batlle general, haguessin de ser naturals de cada regne, impossibilitava, com diu González Antón, l'aproximació mútua dels súbdits de la Corona d'Aragó, condemnada a ser una mera juxtaposició d'estats, units en la persona del monarca. El territori unitari es deixava a la representació política del rei i, en certa manera, als seus oficials; i la fragilitat d'aquest sistema es faria especialment palesa durant l'Interregne: a la mort del rei Martí, l'aparell estatal unitari desapareix i emergeixen els regnes, els parlaments i les diputacions generals de cada territori. El que quedà vacant a la mort de Martí l'Humà va ser la direcció política d'un únic conjunt de terres. Els diferents pobles que integraven el conjunt no tenien suficient consciència unitària per a buscar aquesta direcció política mitjançant l'autoconvocatòria d'un cos unitari similar al que s'havia format quan el rei s'enfrontava a una situació d'excepció, com les Corts generals a Montsó durant la guerra amb Castella. En tot cas, conclou Villacañas, no es tractà d'un acte polític, sinó jurídic, segons la lògica patrimo-

nial. Es tractava de jutjar qui tenia dret a ocupar el tron vacant, no a qui desitjava oferir-lo el regne. Existia, almenys des d'Eiximenis, una teoria de Corts generals, i també una pràctica suficient. Però, en la crisi successòria, no es va recórrer ni a l'una ni a l'altra. El canvi de dinastia no es va dur a terme des del cos polític —les Corts generals—, sinó des d'una comissió de jutges delegats en els quals es va fer reposar la decisió sobre drets de naturalesa patrimonial, sobre criteris jurídics i no polítics. Almenys en aparença, perquè, per descomptat, les coses no van anar ben bé així: la decisió va ser política, però es va evitar la forma apropiada de la política, l'elecció, mitjançant l'aparença d'un tribunal i una sentència.¹²¹

La decisió va ser política, i hi intervingueren els interessos dels diferents actors en joc, individuals i col·lectius, del papa Benet XIII i dels diferents pretendents al tron a les diverses faccions en què s'organitzava i s'escindia la societat política i, encara, els mateixos estats de la Corona. Potser els catalans, com afirma Ferran Soldevila, haurien preferit una solució política, com permeten pensar els primers passos que van donar; en tot cas, Catalunya no va saber convèncer la resta de regnes, o potser no podia fer-ho. El particularisme territorial, l'afirmació d'una identitat aragonesa, catalana, valenciana, havia anat fracturant la unitat i la cohesió interna de la Corona. El Principat, d'altra banda, és cert, havia anat perdent pes políticament, tot i la seva hegemonia demogràfica i econòmica. La Corona d'Aragó passaria de ser una monarquia catalana amb el casal de Barcelona —«nostres predecessors..., de comtes de Barcinona que eren, hagen lo regne d'Aragó per matrimonis», declarava el 1370 Pere el Cerimoniós, identificant la seva dinastia com a catalana, mentre que en les Corts conjuntes convocades uns anys abans pel mateix monarca el conflicte lingüístic se solucionà amb el discurs del monarca en català i la contestació dels braços en aragonès—,¹²² a un estat cada vegada més confederal, amb major autonomia dels diferents regnes, amb els Trastàmara, un procés que s'intensificarà, després de la incorporació de Sardenya i Sicília, amb la de Nàpols, ja amb Alfons el Magnànim, i el reajustament dels equilibris interns.

En la resolució de la crisi també intervindrien de manera determinant, com ja apuntaven els primers cronistes i han vist també la majoria dels historiadors que se n'han ocupat, i com havia succeït o succeiria en altres crisis dinàstiques contemporànies, a Portugal, Castella, França o Anglaterra, les bandositats nobiliàries i urbanes, les noves formes d'organització i participació en la vida política, en un moment de reorganització de l'aparell administratiu de l'Estat i de sistematització i centralització de la fiscalitat, sobre un fons de crisi demogràfica i econòmica. No podem, però, com feien els historiadors dels segles XIX i XX i continuen fent alguns encara, reduir-ho tot a explicacions psicologistes o conspiratives de la història: les maquinacions del papa Benet XIII i del seu principal agent, fra Vicent Ferrer, la compra de voluntats per part de Ferran de Trastàmara, la perfídia intrínseca del governador d'Aragó i el justícia major, la traïció de Bernat de Gualbes... El processament dels consellers de Joan I —acusats, jutjats i condemnats a penes de presó i fortes multes pecuniàries no sols per malversació i corrupció, sinó també per conspiració, per secundar la candidatura al tron del comte de Foix, marit de la filla del monarca difunt— per part de la nova camarilla de Martí l'Humà reflectia, és cert, una lluita pel poder, però una lluita que cobra una nova dimensió a la llum de les noves reflexions sobre les bases materials de l'estat modern i la importància d'una fiscalitat pública que funcionava com un

121. José Luis VILLACAÑAS, «Pensamiento y cultura política en la Corona de Aragón», a *XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (València 2004)*, València, Universitat de València, 2005, p. 1565-1610, inclosa la referència a González Antón.

122. Fernando GONZÁLEZ OLLÉ, «Actitudes lingüísticas de los reyes de Aragón», a Vicente LAGÜENS GRACIA (ed.), *Baxar para subir: Colectánea de estudios en memoria de Tomás Buesa Oliver*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2010, p. 85-110.

circuit d'exacció suplementari destinat a suplir la crisi de l'exacció senyorial, en la mesura que el producte fiscal es redistribuïa bàsicament entre les diverses elits.¹²³ Una redistribució que s'efectuava a través de l'arrendament d'impostos i la percepció de títols de crèdit (censals i violaris) sobre el deute públic, però sobretot mitjançant l'exercici de càrrecs i funcions al servei de l'Estat, la proximitat a la cort i la participació directa en el Govern. Era això el que estava en joc a la mort de Martí l'Humà, com ho havia estat catorze anys abans a la mort de Joan I, i el que determinà, en bona mesura, el curs de la crisi successòria. Al capdavant, el que impedí l'entronització de Jaume d'Aragó, el comte d'Urgell, lloctinent general i previsible successor, no va ser el Compromís de Casp, al cap de dos anys d'Interregne, sinó la reacció immediata, i contrària, del governador de Catalunya, Guerau Alemany de Cervelló, i dels consellers de Barcelona, encapçalats per Ferrer de Gualbes, hostils a la proclamació com a nou monarca de qui consideraven cap d'una facció rival, o almenys més pròxim a ella. Això mateix passava també a Aragó, amb el governador, el justícia major i l'arquebisbe, els Urrea, els Luna i els Heredia, i al País Valencià, igualment amb el governador, en aquest cas urgellista, els Centelles i els Vilaragut; i, encara, a Mallorca, a Calataiud, a Lleida, i a tot arreu dels regnes de la Corona.

En la solució adoptada a Casp al problema successori influïren també, finalment, i la historiografia especialitzada no se n'ha fet prou ressò o no se n'ha ocupat encara suficientment, factors més generals, internacionals, com els que argüeix Salvatore Fodale en aquest mateix volum per a explicar l'entronització de Martí el Jove a Sicília i l'ocupació catalana de l'illa, i molt particularment per l'estreta connexió entre la crisi dinàstica a la Corona d'Aragó i els compassos finals del Cisma d'Occident, el marc general, europeu, que condicionava, o almenys afectava poderosament, la resolució dels problemes interns, nacionals. El debat sobre el Compromís, un tema que segueix suscitant l'interès d'historiadors, polítics i ciutadans, sis-cents anys després de la seva conclusió, continua feliçment obert.

123. Jean-Philippe GENET, «La genèse de l'État moderne», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, núm. 118 (1997), p. 3-18. Una idea ja present a Guy BOIS, *Crise du féodalisme*, París, 1976. Vegeu també John WATTS, *The Making of Polities: Europe, 1300-1500*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009; David STASAVAGE, *States of Credit: Size, Power, and the Development of European Polities*, Princeton, Princeton University Press, 2011.